

**DEMOGRAFISCHE VERSCHUIVINGEN EN DE EVOLUTIE VAN WAARDENPATRONEN IN
DE EUROPESE GEMEENSCHAP**

R. LESTHAEGHE en D. MEEKERS

Het artikel illustreert dat de recente evolutie inzake gezinsvorming niet enkel in een belangrijke mate bepaald wordt door economische veranderingen (inzonderheid deze met betrekking tot de tewerkstellingsmogelijkheden) maar ook door waardenverschuiving. Economische factoren zouden vooral verantwoordelijk zijn voor periode-effecten die bovenop een lange-termijn trend zijn geënt. Deze laatste zou overeenkomen met cohortenverschuivingen inzake waarden. Het Europees waarden-onderzoek verschaft het empirisch materiaal. Als afhankelijke veranderlijke komen vooral twee dimensies aan de orde: de tolerantiegraad ten aanzien van non-conformisme (tolerantie echtscheiding, abortus, één-ouder gezin, betekenis huwelijk) en de betekenis van ouderschap. Deze worden in verband gebracht met diverse waardenschalen (religiositeit en secularisme, Ingleharts "post-materialisme", nationalisme, linkse politieke voorkeur, afkeer politieke extremismen, tolerantie andersdenkenden en minoriteiten, sociaal engagement, etc.). Verder worden banden gelegd en getoetst met de theorieën van respectievelijk Easterlin en Simons. De eerste verklaart de terugloop in de vruchtbaarheid door de verzwakking van de economische kansen van de jongere generaties in vergelijking met hun hoge materiële aspiraties. De tweede bindt vruchtbaarheid aan het concept van de "burgerlijke religie" en aan de mate van nationalisme.

1. Inleiding

Demografen en economen vinden het doorgaans moeilijk om veranderingen in waardenpatronen te integreren in verklarende modellen. Daar zijn uiteraard redenen voor, de ene al beter dan de andere. Toch wordt doorgaans aangenomen dat maatschappijen, groepen en individuen geen constante beeldvorming vertonen omtrent de prioriteiten van levensdoelen zoals succes, comfort, macht, afwisseling in ervaringen, genot, wijsheid, ascetisme, innerlijke harmonie, vrijheid, of zieleheil. Bovendien wordt het bestaan van een latente hiërarchie courant gereveleerd in situaties van confrontatie en ter gelegenheid van het nemen van kritieke beslissingen met implicaties op langere termijn. Spijt over een beslissing tenslotte komt niet alleen voor als gevolg van een misrekening inzake kosten en baten, maar ook wanneer de prioriteiten van waardenoriëntaties worden herschikt ter gelegenheid van een morele fundamentencrisis.

Het probleem ligt derhalve niet zozeer in de miskennis van het bestaan van waardenoriëntaties en hun evolutie, maar in de wijze waarop ze ingeschakeld worden in de diverse menswetenschappelijke modellen. Economen, bijvoorbeeld, zijn geneigd om het primaat van de homo economicus te aanvaarden, waarbij waardenoriëntaties en reëel handelen samen gedetermineerd worden door een calculus van nutsoptimalisatie of "economische rationaliteit". Waardenoriëntaties komen uit deze nutsoptimalisatie voort en zijn als endogeen verondersteld. Zij behoeven als dusdanig geen incorporatie noch specificatie. Het zijn m.a.w. tautologische ingrediënten. Anderen kennen aan waardenoriëntaties en hun evolutie wel een autonome invloed toe doch vinden deze onvoldoende vatbaar voor nadere omschrijving en precisering. Ze worden derhalve ondergebracht in een geglobaliseerde residuele categorie van "voorkeuren" (tastes). Variabelen van economische en sociaal-positionele aard zijn courant meetbaar en "cultuur" is dan de residuele variantie in regressie-oefeningen waarbij enkel structurele veranderlijken als predictoren fungeren. Een derde invalshoek vindt de specificatie van waardenoriëntaties zowel mogelijk als nodig, maar erkent het bestaan van belangrijke betrouwbaarheids- en validiteitsproblemen bij de opmeting. Volgens deze visie bestaan er wel degelijk relevante structuren qua waardenoriëntaties en -hiërarchie, doch deze zijn moeilijk bloot te leggen : de correlaties tussen opeenvolgende individuele metingen bij panels zijn doorgaans gering en laten niet altijd een eenduidige identificatie van deze latente waardenstructuren toe (Converse, 1964).

De kritieken zijn derhalve divers en vergen nadere behandeling. De specificatie met strikte endogeniteit van waardenoriëntaties miskent belangrijke aspecten. Vooreerst is er de mogelijkheid dat de ossen achter de ploeg worden gespannen : een economische

nutscalculatie lijkt stuurloos zonder de hypothese van het bestaan van een richting- en zingevende "Gestalt" van basisopties. Vervolgens wordt een terugkoppelingsmechanisme ontkend : omgeving en economische rationaliteit conditioneren niet alleen de kultuurinhoud, ze worden er ook door gecontroleerd (Parsons, 1977). Het is trouwens deze terugkoppeling die de grondslag legt voor maatschappelijke en historische dynamiek. Tenslotte is de endogeniteit van factoren grotendeels een functie van de lengte van de tijdshorizon : hoe langer de tijdsperiode en hoe sterker het historisch karakter wordt beklemtoond, hoe moeilijker het is de Parsoniaanse terugkoppeling te negeren. In deze omstandigheden worden a-symmetrische, oorzaak-gevolg analyses beter vervangen door een systeem-analytische benadering.

De betrouwbaarheids- en validiteitsproblematiek, opgeworpen door een tweede groep van critici, is o.i. belangrijker. Het is echter noodzakelijk een voorafgaandelijk onderscheid te maken tussen individueel en geaggregeerd meetniveau. Op individueel vlak stuit men ontegensprekelijk op de moeilijkheid om een voorspellende kracht te geven aan eenmalige en zelfs aan herhaalde meetresultaten. Rokeach (opgenomen in Inglehart, 1985), bijvoorbeeld, toonde dit duidelijk aan met een panel waarbij bijna 1000 individuen met een tijdsverschil van 7 jaar een rangschikking moesten geven van 19 levensdoelen (cf. deze opgesomd in de eerste paragraaf). De rangcorrelaties tussen de twee series metingen waren begrepen tussen 0.26 en 0.44 voor 18 items. Enkel de correlatie voor de plaatsing van "zieleheil" (salvation) was meer consistent ($r=0.68$), doch het gaat hier over een bekommernis die sterk gepolariseerd is : de proefpersonen kenden deze item ofwel een zeer hoge, ofwel een zeer lage prioriteit toe in de twee ronden. Op het niveau van het aggregaat daarentegen treedt neutralisatie op van individuele flux, resulterend in een hogere mate van stabiliteit. Dit is vaak aanwijsbaar in de volgende vormen. Vooreerst wordt veelal waargenomen dat items doorgaans consistente structuren vertonen inzake factorladingen en factoridentificatie wanneer de batterij onderworpen wordt aan een factoranalyse of een aanverwante techniek. Vervolgens blijken scores op deze latente dimensies vaak duidelijk gediifferentieerd te zijn naar belangrijke positionele variabelen zoals leeftijd, inkomen, beroep, scholingsgraad, en naar klassieke levensbeschouwingsveranderlijken zoals politieke voorkeur of religieuze betrokkenheid. Tenslotte vertonen trends over langere tijdsperiodes vaak een aanwijsbaar parallelisme in diverse landen. Kortom, er is een markante tegenstelling tussen individuele flux en geaggregeerde stabiliteit (Inglehart, 1985). Onze taak in dit hoofdstuk is niet casuïstisch : er moet geen diagnose of voorspelling gemaakt worden voor individuen op basis van minder betrouwbare metingen. Daarentegen beogen we een interpretatie te geven van een globale evolutie en van sociale differentiaties zodat de voornoemde stabiliteit op het niveau van aggregaten wordt benut.

2. Gezinsvorming en waardenoriëntaties

Veranderingen in patronen van gezinsvorming, d.w.z. nuptialiteit en vruchtbaarheid, vinden hun verklaring zowel in een economische als een morele dimensie. A.J. Coale (1973) vat de bevindingen van het Princeton project, waarbij de Europese vruchtbaarheidstransitie gedetailleerd werd bestudeerd, als volgt samen : een transitie voltrekt zich wanneer voldaan is aan de voorwaarden van (i) economisch nut (readiness), (ii) morele aanvaardbaarheid (willingness), en (iii) "technische" mogelijkheid (ability). Deze drie voorwaarden ontwikkelen zich uiteraard niet onafhankelijk van elkaar, en morele aanvaardbaarheid laat zich ten dele conditioneren door economische nutsoverweging. Zo voltrok de vruchtbaarheidsdaling zich zowel in de 18de als de 19de eeuw eerder en sneller bij groepen die voordeel haalden uit een beperking van de afstamming, d.w.z. bij groepen met een belangrijk vermogen en productievormen die niet terzelfdertijd arbeidsintensief en familiaal waren (adel, bourgeoisie, vermogende boeren). Groepen zoals thuiswerkers, pachters of dagloners die een bestaan verzekeren op basis van familiale arbeid bleven veruit het langst gebonden aan het Malthusiaans patroon van late en niet-universele nuptialiteit en kenden doorgaans slechts een vruchtbaarheidsdaling na alle anderen (Lesthaeghe en Wilson, 1982). De sociale groepen met de grootste utiliteit voor vruchtbaarheidsbeperking zijn ook vaak degenen geweest die wijvingen vertoonden met de bestaande morele en religieuze orde, terwijl degenen met de laagste utiliteit meestal getrouw bleven aan de zich ontwikkelende confessionele zuil. Coale's "willingness" en "readiness" zijn dus ontegensprekelijk gecorreleerd. Toch is deze associatie ver van perfect. Empirisch is dit vooral tot uiting gekomen door de studie (i) "leads and lags" bij de vruchtbaarheids- en nuptialiteitstransities en (ii) van de associaties op ecologisch niveau.

Zo is bekend dat Frankrijk en de Verenigde Staten hun vruchtbaarheidstransitie startten voor of omstreeks 1800, d.i. duidelijk voorafgaand aan de industriële omwenteling. Engeland, nochtans de pionier van de industriële revolutie, volgde minstens driekwart eeuw later, zelfs na België en Zwitserland. Het verminderd economisch nut van kinderen, nochtans frekwent geassocieerd met de transitie van familiale naar industriële productie (d.i. aan de industriële revolutie), kon zich dus al voltrekken in grotendeels agrarische maatschappijen en in populaties met een verwachte levensduur van de orde van 35-45 jaar. De Princeton-studies (Coale en Watkins, 1986) wezen dan ook uit dat indicatoren van verstedelijking, industrialisatie, geletterdheid en volksgezondheid (bijvoorbeeld: zuigelingen- en kindersterfte) niet doorslaggevend waren en dat ook indicatoren van morele of politieke verandering moesten toegevoegd worden. Volslagen endogeniteit van waardenverandering kon derhalve niet worden aangehouden, en de beste operationalisatie van deze morele

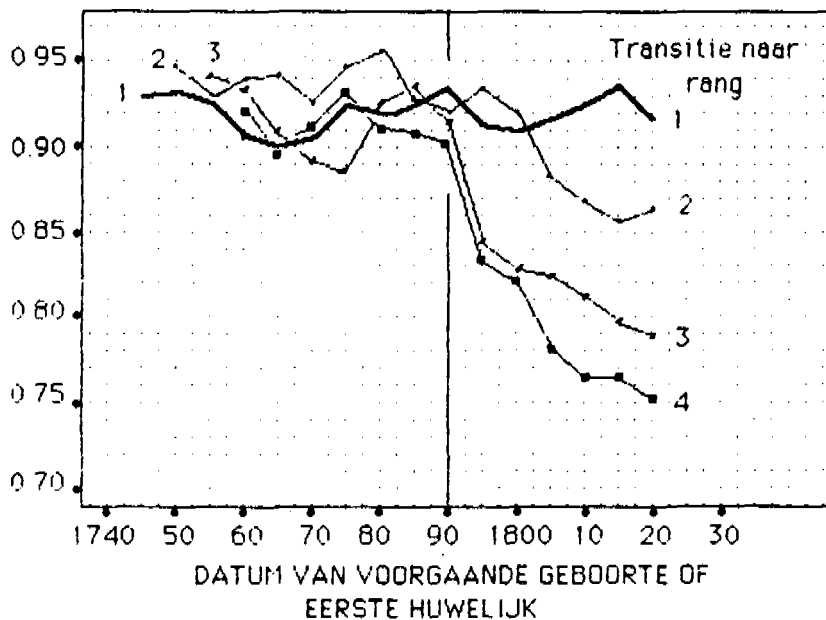
aanvaardbaarheid bleek herhaaldelijk te liggen bij indicatoren van secularisatie (Van Heek, 1973; Livi-Bacci 1971 en 1877; Lesthaeghe, 1977; Lesthaeghe en Wilson, 1982; Van De Walle, 1973; Coale en Watkins, 1986).

Het verband tussen secularisatie, d.i. de graduele legitimatie van een meer geïndividualiseerde instrumentale moraal ter vervanging van een religieus gesanctioneerde, en de vruchtbaarheidsbeperking kan in Frankrijk teruggevoerd worden tot op het ogenblik van de Franse Revolutie. Op basis van familieconstructies uitgevoerd door Louis Henry kon D. Weir aantonen dat de kansen op een derde en vierde kind een plotse daling vertoonden ten tijde van de Revolutie om daarna nooit meer naar een vorig peil terug te keren. De figuur met de Franse vergrotingskansen, zoals opgesteld door Weir, wordt hierbij overgenomen (figuur 1). Voor de Revolutie zijn de kansen op progressie tot een volgend kind ongeveer 0.92 ongeacht de rang (tot en met 4de kind). Na de Revolutie bleven de progressiekansen voor het eerste en tweede kind onveranderd, doch deze voor rang 3 en 4 vielen terug in enkele jaren tijd tot ongeveer 0.75 (Weir, 1983). Weir vergeleek eveneens de progressiekansen voor elk dorp waarvoor Henry de reconstructie had gemaakt. Hierbij bleek dat de plotse daling van de progressiekansen voor het derde en vierde kind niet uniform was, maar zich vooral voordeed in deze gemeenten die voor de Revolutie van 1789 niet langer het kerkelijk huwelijksverbod in acht namen gedurende de vasten en advent, en die derhalve reeds de eerste tekens vertoonden van secularisatie. De historicus Vovelle kon eveneens vaststellen dat religieuze incantaties in testamenten reeds gedurende het Ancien Regime op diverse plaatsen in Frankrijk in verval geraakten en dat de bezorgdheid omtrent zieleheil verzwakte. Daartegenover staat dat de regio's waar het kerkelijk gezag intact bleef (bijvoorbeeld Bretagne, Massif Central, Vendée) de vruchtbaarheidstransitie veel langer uitbleef. E. van de Walle kon dan ook vaststellen dat er een opmerkelijke gelijkenis bestond tussen de geografie van de Franse ontkerkelijking, zoals in kaart gebracht door kanunnik Boulard, en de geografie van de vruchtbaarheidsbeperking (1980).

Zoals aangegeven nemen de Princeton studies de draad op voor de periode 1850-1930 in diverse andere Europese landen. Zij toonden aan dat stemgedrag voor geseculariseerde partijen (liberalen, socialisten en andere lokale sociaal-hervormingsgezinde of vrijzinnige partijen) een zeer goede predictor vormde van zowel de begindatum als van de snelheid van de vruchtbaarheidstransitie (voor Portugal en Italië, zie Livi Bacci 1971 en 1977; voor België, Zwitserland en Duitsland, zie Lesthaeghe en Wilson, 1978). Het "secularisatie-effect" bleek bovendien het sterkst te zijn in landen met een katholieke of een gemengd katholiek-protestantse traditie die tegen het einde van de 19de eeuw aan de opbouw van gepolariseerde zuilen waren begonnen. In Engeland en Wales, waar de ontwikkelingsvorm

Figuur 1: De start van de 18e eeuwse vruchtbaarheidstransitie in ruraal Frankrijk: transitiekansen naar 1ste, 2de, 3de of 4de geboorte in de periode van 5 jaar volgend op huwelijk of voorgaande geboorte bij vrouwen gehuwd tussen 20 en 24 jaar.

PROGRESSIEKANS NAAR VOLGENDE
GEBORTE BINNEN 5 JAAR VOLGEND
OP VOORGAANDE GEBORTE OF 1e HUWELIJK.

Bron: D. Weir (1982) en INED-familieconstituties o.l.v. L. Henry.

inzake sociale organisatie niet het verzuilingsmodel volgde, bleef de geografische homogeniteit inzake de vruchtbaarheidsbeperking gehandhaafd (Teitelbaum, 1984).

Na de Princeton studies werd het secularisatie-effect verder nagetrokken voor de transitie in Nederland en Zweden, respectievelijk door Van Poppel (1983) en Lockridge (1983), grotendeels met analoge conclusies. Alhoewel de statistisch voorspellende kracht van stemgedrag in uniform protestantse landen zoals de Scandinavische, geringer is, kon Lockridge op basis van een gedetailleerde studie van talloze Zweedse dorpen en gemeenten aantonen dat de "bible-belt" in Centraal-Zweden veel langer het oude reproductiepatroon had behouden.

De associatie met stemgedrag en secularisatie kan verder doorgetrokken worden tot de periode 1950-1970. Livi Bacci (1977) stelde bijvoorbeeld vast dat de recente regionale referendumuitslagen m.b.t. de liberalisering van abortus en echtscheiding in Italië veel beter voorspeld kon worden op basis van de snelheid van de vruchtbaarheidstransitie meer dan een halve eeuw geleden, dan door de huidige structurele maten van verstedelijking of industrialisatie. Factor-analyses met regionale indicatoren voor Frankrijk, België en Zwitserland wijzen in dezelfde richting (Lesthaeghe, 1983). In België, bijvoorbeeld, is de arrondissementale kaart van echtscheidingscijfers in 1979 een perfect correlaat gebleven (factorlading = .84) van de secularisatiedimensie zoals deze voorts wordt geïdentificeerd door (i) de regionale opmeting van de snelheid van de vruchtbaarheidstransitie tussen 1880 en 1910 (factorlading = .96), (ii) de verkiezingsuitslagen van 1919 (algemeen mannelijk stemrecht, lading = .92), (iii) de uitslagen van 1958 (schoolstrijd, lading = .92) en (iv) de zondagsmispraktijk van 1964 (lading = .84). Voor de kantons van Zwitserland zijn de echtscheidingsintensiteiten van 1973 en de uitslagen van het abortusreferendum van 1977 precies op dezelfde wijze geassocieerd (factorladingen respectievelijk .84 en .94) met de secularisatiedimensie geïdentificeerd door stemgedrag 1922 (lading = .94) en de snelheid van de vruchtbaarheidstransitie tussen 1880 en 1910 (lading = .89). Voor Frankrijk zijn de departementale uitslagen zo nodig nog markerender, rekening houdend met de zeer vroege vruchtbaarheidstransitie: het niveau van de huwelijksvruchtbaarheid in 1831, d.i. anderhalve eeuw geleden, is de beste predictor van de historische secularisatiedimensie (lading = -.88) gevolgd door zondagsmispraktijk 1960-70 (lading = -.65) en echtscheidingsintensiteit in 1975 (lading = .53). Hieruit blijkt dat de secularisatiegraad reeds in de vorige eeuw tot ruimtelijke differentiatie leidde en dat deze laatste telkenmale een onontbeerlijke verklaringfactor vormt voor de opeenvolgende demografische veranderingen zoals de afbouw van het Malthusiaans huwelijkspatroon, de vruchtbaarheidstransitie, de toename in divortialiteit en de modernisatie van anticonceptie.

De kritiek op voorgaande analyses is ontegensprekelijk gericht op het gebruik van "ecologische", d.w.z. geografisch geaggregeerde data. Vandaar een verschuiving naar analyses met individuen i.p.v. regio's als meeteenheid van zodra survey-onderzoek ter beschikking komt. Toch moet het belang van de studies met geaggregeerde data niet worden onderschat: in een systeem met verzuiling als ontwikkelingspatroon voert patronage tot een *collectieve* beklemtoning van waardenoriëntaties, wat op zich weer een verklaringsgrond biedt voor de stabiliteit van de ecologische correlaties doorheen de tijd.

Het verhaal, en niet alleen voor België of Vlaanderen, kan in dezelfde lijn worden uitgebouwd, vertrekkend van bevindingen in data-sets met individuen als analyse-eenheid. Vruchtbaarheidssurveys, zoals deze van het NEGO-type in Vlaanderen (Cliquet en Balcaen, 1980, Cliquet en Lodewijckx, 1986) wijzen uit dat de differentiatie in anticonceptie zowel inzake al dan niet gebruik als qua keuze en efficiëntie van methode mede bepaald wordt door de individuele secularisatiegradiënt gedurende de jaren 60 en 70. Hetzelfde wordt duidelijk aangegeven voor individuele verschillen inzake leeftijd bij eerste seksuele omgang (Lee, 1986), ongehuwd samenwonen en echtscheidingen (Willems en Vanderhoeft, 1986; Lee, 1986), kinderloosheid en timing van eerste geboorte (Wijewickrema, 1985) voor de periode na 1975.

Daartegenover staat dat "the end of Catholic fertility" werd aangekondigd (Westoff en Jones, 1977; Westoff, 1979). Dit is correct voorzover (i) gewoon religieuze *denominatie* als verklarende veranderlijke wordt gehanteerd en (ii) finale huwelijksvruchtbaarheid fungeert als afhankelijk veranderlijke. Het is incorrect wanneer de *intensiteit* van religieuze betrokkenheid i.p.v. denominatie wordt opgemeten en zgn. "intermediaire" vruchtbaarheidsveranderlijken worden beschouwd. Bovendien is de modernisatie van de gewenste en gerealiseerde vruchtbaarheid bij gehuwden reeds grotendeels een voltrokken historisch proces (vandaar de homogenisatietendens terzake), maar zijn de differentiaties ondertussen vertoed naar de nieuwe fenomenen inzake gezinsvorming en -ontbinding (toename samenwonen en kinderloosheid; daling hertrouw bij gescheidenen en verweduwden, toename éénpersoons- en éénoudergezinnen). De data voor Vlaanderen uit de laatste NEGO-survey van 1982, ook in dit volume vermeld, zijn hieromtrent overtuigend.

Het evolutiemodel dat uit de historiek valt af te leiden, is - vooral in westeuropese landen met verzuiling als ontwikkelingspatroon naar de welvaartstaat - samen te vatten door het adagio "plus ça change, plus c'est la même chose". Hierbij wordt bedoeld dat er een opeenvolging is geweest van veranderingen in patronen van gezinsvorming en -ontbinding, te beginnen met het verlaten van het Malthusiaans huwelijkspatroon en de vruchtbaarheidstransitie gedurende het laatste kwart van de 19de eeuw, en voorlopig uitlopend op verzwakte

nuptialiteit en deficiënte vruchtbaarheid, waarbij telkens een opvallend en ten dele autonoom effect van levensbeschouwing te onderkennen is. Dit secularisatie-effect komt het sterkst tot uiting bij de startfase van elk van deze veranderingsprocessen en verzwakt naarmate de nieuwe gedragspatronen zich over bredere lagen van de bevolking uitspreiden. Bij iedere stapsgewijze verandering in een van de veranderlijken van gezinsvorming en -ontbinding doet zich derhalve eerst een polarisatie en daarna een homogenisatie-tendens voor.

De rol van levensbeschouwing staat niet alleen centraal m.b.t. deze initiële uitdrijvingen van de variantie in de gezinsvariabelen, maar is ook van belang voor de cumulativiteit van de processen. Gezien veranderingen in gezinsveranderlijken ook ontegensprekelijk gebonden zijn aan een nutscalculatie, speelt toenemend gesecculariseerd individualisme de rol van versterker bij de toepassing van economische rationaliteit. De historiek is derhalve meer gekenmerkt door een sekwentie van "vallende dominos" dan door cyclische bewegingen (cf. R. Easterlin (1976) voor een cyclische theorie toegepast op vruchtbaarheid). Het sekwentieel en cumulatief verloop is o.m. gesteund op (i) de totnogtoe vastgestelde onomkeerbaarheid van de opname van functies, voorheen uitgeoefend door gezin en familie, door andere instituties, (ii) door de cumulativiteit van technologische innovaties inzonderheid inzake anticonceptie, (iii) door de onomkeerbaarheid van nieuwe sociale en vooral economische rolpatronen (bijvb. arbeidsparticipatie vrouwen) en (iv) door de adaptatie van het politieke en legale systeem aan de sociologische veranderingen. Deze proceskenmerken zijn cumulatief en niet cyclisch van aard. Of deze lange termijn-trend zich verder in de toekomst laat doortrekken dan wel onderbroken wordt door een fase waarbij de individuele nutscalculatie reageert op toenemende kosten van verzwakt familisme, blijft vooralsnog een open vraag.

3. Waardenoriëntaties in de post-industriële maatschappij

Niettegenstaande een structuur te onderkennen valt in de historiek van de banden tussen secularisatie en veranderende gezinspatronen, moet erop gewezen worden dat de betekenis van secularisatie nu en ten tijde van de Verlichting of de Franse Revolutie niet volkomen dezelfde is. Bepaalde elementen zoals de verminderde beklemtoning van zieleheil of van een gepersonifieerde en ingrijpende god, de ontkenning van moreel-religieus patronage, en de legitimatie van individuele keuzevrijheid zijn vaste ingrediënten gebleven in het secularisatieproces. Andere componenten zoals de zelf-ontplooiingsideologie en het in vraag stellen van de autoriteit van tal van andere dan religieuze instituties (de nationale staat, het rechtsbestel...) zijn ofwel nieuwe ontwikkelingen ofwel periodisch variërende ingrediënten. Belangrijke verschuivingen doen zich derhalve voor *binnen* de gesecculariseerde denkwereid. Het contrast tussen Rousseau's ideaal van

de altruïstische opvoeding en de zelfontplooiingsideologie is hiervan een markant voorbeeld. De spanning tussen het solidariteitsprincipe, de basis van de welvaartsstaat, en de economische nutscalculatie, de basis van het kapitalistisch bestel, is er een ander. Er is derhalve een waaier van waardenoriëntaties die weliswaar allen geseculariseerd zijn, maar niet noodzakelijk uitingen vormen van éénzelfde onderliggende dimensie.

Een belangrijk empirisch onderdeel van hedendaags waardenonderzoek is gericht op het afbakenen van deze relevante dimensies. Zo maken Felling et al. (1983) gebruik van een zestal factoren (familisme, altruïsme en solidariteit, economische welvaart en beveiliging, sociaal egalitarisme, innerlijke harmonie en hedonisme) bij het in kaart brengen van "burgerlijk en onburgerlijk Nederland". Andere auteurs hebben daarentegen gezocht in de richting van een enkelvoudige dimensie, gebruik makend van onderlinge correlaties tussen de factoren. Toonaangevend hierbij is Ingleharts werk omtrent de evolutie naar de zgn. "post-materialistische waarden". Beide tendenzen laten zich rechtvaardigen door het feit dat waardendimensies niet samengeplooid kunnen worden tot een unieke dimensie (vandaar het gebruik van een waaier), maar ook weer niet volledig ongecorrleerd zijn (vandaar de pogingen tot vereenvoudiging).

Naast een diversiteit in empirische opmeting is er eveneens een diversiteit in de theoretische verklaring voor de *Wertwandel*. Een eerste denkrichting, met name de neo-klassieke economische traditie, werd reeds aangehaald. Zij ziet waardenverschuiving als een "lagged" bijproduct van een nutscalculatie die reageert op veranderingen in de economische structuur. Aan de basis van *Wertwandel* liggen derhalve trends inzake relatieve inkomensposities van generaties (Easterlin, 1976), opportunity costs (Becker, 1981) en de evolutie inzake scholing en tewerkstelling (Becker, 1981; Schultz, 1976). Deze denkwereid mondt zelfs uit in Becker's "dynastic production function" voor de gezinshuishouding, opgebouwd naar analogie van courant gehanteerde productiefuncties voor nationale economieën. Kenmerkend voor deze "micro economics of the family" is de endogeniteit van waarden. Men zal ze bijvoorbeeld tevergeefs zoeken in de geschriften van Schultz en Becker. Becker en Stigler produceerden zelfs een artikel onder de titel : *De Gustibus non est Disputandum* (1977). De positie van Easterlin is minder extreem, gezien de socialisatie van generaties en het economisch klimaat waarin deze socialisatie plaats vindt een cruciale rol spelen bij het vormen van verwachtingen. Een sterkere integratie met sociologische theorieën wordt gevonden bij Ben Porath (1980) waarbij wordt gesteld dat "Families, Friends and Firms" (vandaar de "F-connection") gemeen hebben dat zij zich bij een nutscalculatie ook hebben laten leiden door een investering in particularistische relaties. Bij deze auteur is lidmaatschap van sociale groepen en aanhang van ideologieën een methode waarmee individuen en gezinnen zich toegang verschaffen tot particularistische netwerken en hun

nutsvoorzieningen. Dergelijke strategieën minimaliseren derhalve transactiekosten en bestendigen de overlevering van waardencomplexen en het bestaan van instituties die zich daarmee inlaten. Over *Wertwandel* zelf, licht Ben Porath ons echter niet in.

Een tweede uitgangspunt wordt gevonden bij Maslows theorie van de behoeften-hiërarchie van motivaties (Maslow, 1954) : van zodra de fysische behoeften en de behoefte aan zekerheid vervuld zijn, treedt een verschuiving op naar de psychische behoefte voor erkenning en zelfontplooiing. Allardt en Uusitalo (1972) spreken van een verschuiving van gerichtheid op "having" naar een oriëntatie op "loving" en "being". De verschuiving wordt bewerkt door economische groei en welvaart. De neo-klassieke economische school (op Easterlin na - cfr. infra) en de Maslowiaanse psychologische theorie hebben gemeen dat ze in essentie welvaartstheorieën zijn waarbij de respectievelijke accentuering van nutscalculatie en behoefteverschuiving als complementair kunnen beschouwd worden.

Maslow's theorie vormt de directe theoretische grondslag voor Ingleharts dimensie van "materialisme" versus "post-materialisme". De materialistische pool in Ingleharts schaal wordt gevormd door oriëntaties die een hoge prioriteit toekennen aan fysische en economische veiligheid en aan economische groei. De post-materialistische pool daarentegen legt de prioriteiten bij aspecten van sociale emancipatie en persoonlijke ontwikkeling (Inglehart, 1977). De batterij van Inglehart telt slechts 12 items die in tal van Europese en Amerikaanse onderzoeken worden gehanteerd (vb. de EEG Eurobarometers). Zodoende is men goed gedocumenteerd over trends en correlaten. De extractie van hoofdcomponenten uit de 12 items levert voorts consistente ladingen in diverse landen en doorheen de tijd (Inglehart, 1977, 1982, 1985). Andere methoden zoals hiërarchische clusteranalyse produceren resultaten die kunnen teruggevoerd worden tot Ingleharts oplossing (Herz, 1979; Inglehart, 1980).

De correlaten van Ingleharts post-materialisme zijn vaak onder te brengen bij een anti-establishment oriëntatie (Burklin, 1981). Zo is "post-materialisme" typisch geassocieerd met lidmaatschap van de vredesbeweging (Inglehart, 1981, 1983), met de groenen of ecologisten (Müller-Rommel en Wilke, 1981; Müller-Rommel, 1982), met derde-partij bewegingen in landen met hoofdzakelijk een tweepartijstelsel zoals de VS en Groot-Brittannië (Miller en Taylor, 1985), en met uitingen gericht tegen de nationale staat, zowel uitgaand van regionalisme als supra-nationalisme. Uit de UNIOP-enquête van 1975 ("Le citoyen belge dans le système politique") konden de beste correlaten van "post-materialisme" vastgesteld worden voor België, zoals gegeven in tabel 1. De correlatiecoëfficiënten zijn typisch laag, doch dit spruit voort uit het gebruik van categorische veranderlijken, de gevoeligheid van bepaalde onderwerpen en wellicht ook uit

Tabel 1 : Correlaten van post-materialisme in België, 1975

<u>Positieve correlaten</u>	(r).050)	<u>Negatieve correlaten</u>	(r(-.050)
Participatie betoging(en)	+0.084	Pro intacte vermogenstransfers	-.110
Participatie staking(en)	+0.075	Sympathie voor rijken	-.105
Linkse sympathie (self-rating)	+0.073	Sympathie voor ambtenaren	-.088
Sympathie voor contestanten	+0.069	Regelmatische mispraktijk	-.087
Pro stemrecht jongeren (18 j.)	+0.068	Pro beperking stakingsrecht	-.086
Vader VU, FDF, RW	+0.063	Liberaal stemgedrag	-.083
Pro Europese integratie	+0.058	Sympathie voor militairen	-.082
Vader socialist	+0.052	Vader CVP, PSC	-.077
		Pro repressie pornografie	-.073
		Sympathie werklozen	-.070
		Pro individueel streven naar winst	-.069
		Sympathie katholieken	-.069
		Sympathie zelfstandigen	-.059

Bron : originele data van "Le citoyen belge dans le système politique", UNIOF-enquête, 1975.

interviewmoeheid bij enquêtes met veelvuldig gebruik van multipale antwoordmogelijkheden en self-rating schalen. Niettemin bevestigen zij de samenhang met anti-establishment oriëntaties voor ons land.

De derde theoretische invalshoek is in wezen terug te voeren tot alienatie t.a.v. de technoeconomische orde zoals beschreven in Bells "post-industrial society" (1976a). Centraal bij deze orde is de groei van een "knowledge class", de domesticatie van wetenschap door het economisch, politiek en militair establishment, het ontstaan van nieuwe machtspolen met toenemende controle over informatieverwerking en -verspreiding (Bell, 1976a). Bell noteert eveneens een groeiende contradictie tussen enerzijds de utiliteitsoriëntatie van economie en de efficiency-oriëntatie van privaat en publiek management, en anderzijds de hedonistische zelforiëntatie van individuen (1976b) :

"What is left is a technological engine, geared to the idea of functional rationality and efficiency, which promises a rising standard of living and promotes a hedonistic way of life (...). What this means is that the society is left with no transcendent ethos to provide some appropriate sense of purpose, no anchorages that provide stable meanings for people" (1976a, p.xxi).

Dit lijkt volgens hem een ideale voedingsbodem voor "countercultures" die de weg openen naar extremen zoals anti-establishment militantisme of alternatief religieuze sektevorming.

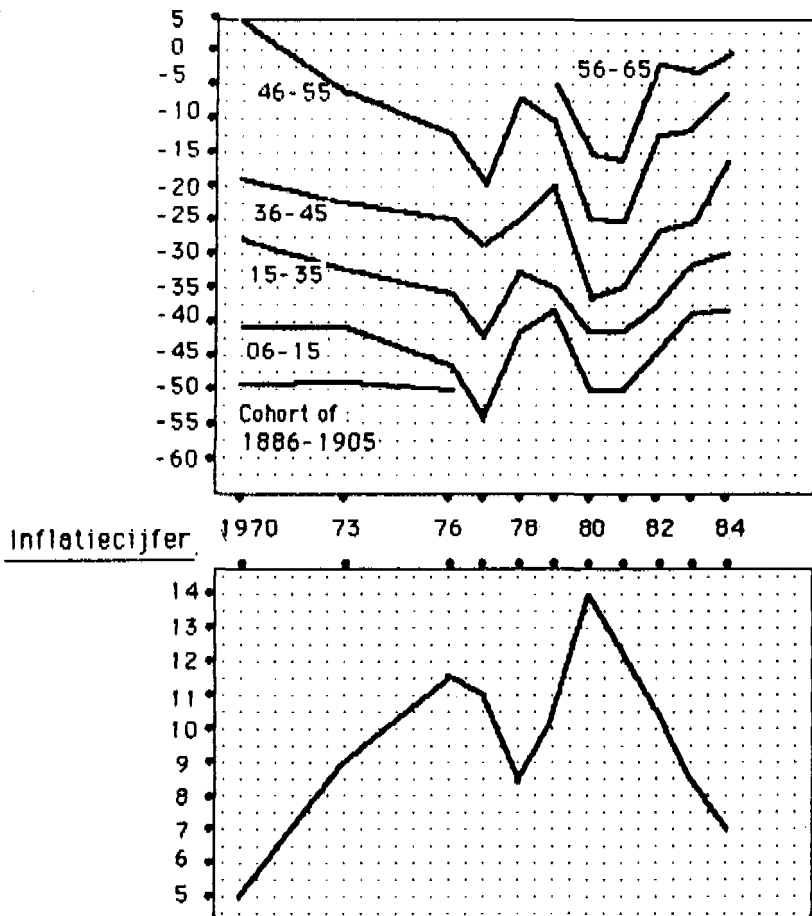
Opmerkelijk in dit opzicht is dat Ingleharts post-materialisme, dat oorspronkelijk een afspiegeling moest zijn van Maslow's welvaartstheorie, zo duidelijk geassocieerd is met anti-establishment uitingen en gedragingen, en dus met de alienatie t.a.v. de technoeconomische orde van Bell's "post-industrial society". Dit betekent dat de interpretatie zowel verlopend via Maslow als Bell kunnen gebruikt worden als verklaringsgrond voor Ingleharts empirische bevindingen.

De belangrijkste van deze vaststellingen is dat de frekwentie van het post-materialistische type een oplopende trend vertoont sedert 1970, datum van de eerste meting. Hierachter steekt essentieel een cohorten-model (Inglehart, 1985). De data van Eurobarometers werden door Inglehart verwerkt met behulp van een index die het overschot of deficit meet in percentage zuivere post-materialisten t.a.v. het percentage zuivere materialisten (het gemengde type wordt buiten beschouwing gelaten niettegenstaande zij doorgaans 40-55 percent van de populatie uitmaakt). Ingleharts resultaat werd op figuur 2 overgenomen per cohorte. Opvallend op deze figuur is de bijna perfecte gelaagdheid van Inglehart's index : bij 7 opeenvolgende metingen in de oorspronkelijke 6 EEG-landen, gespreid van 1970 tot

Figuur 2: Inglehart-index van post-materialisme naar geboortecohorte en periode-effect van inflatie, 6 originele EEG-landen, 1970-1984.
 (Index = (% zuivere post-mat.) - (% zuivere materialisten))

Inglehart Index

Percentage post-materialisten
 min percentage materialisten

Bron: R. Inglehart (1985)

1984, scoort iedere jongere generatie hoger op post-materialisme dan haar voorgangers. De lagen blijken bovendien horizontaal te liggen, abstractie gemaakt van breuken die systematisch alle cohorten op dezelfde tijdstippen treffen en die invers geassocieerd zijn met het inflatiecijfer (d.i. een periode-effect). Deze horizontale gelaagdheid wijst op het bestaan van een cohorten-effect zonder "life cycle-effect". Bij een "life cycle-effect" of leeftijdseffect zou iedere cohorte naar meer materialisme neigen naarmate ze verouderd en dit zou zich vertalen onder de vorm van een schuine gelaagdheid op figuur 2. De eerste critici die de negatieve correlatie tussen post-materialisme en leeftijd eerder interpreteerden als zo'n leeftijdseffect (bijv. Dalton, 1977; Van Deth, 1983) worden derhalve in het ongelijk gesteld.

Zoals hoger aangegeven kan Ingleharts bevinding zowel betekenen dat de opeenvolgende generaties de Maslowiaanse verschuiving meemaken als dat ze zich steeds verder afzetten tegen de bevoogding vanwege oudere en nieuwe machtscomplexen en instituties. Dit hoeft echter geen contradictie te zijn : de groei naar "higher order needs" impliceert en stimuleert ontvoogding en dus ook reactie tegen "greedy institutions".

Een tweede bevinding is dat post-materialisme toeneemt met sociale status en onderwijspeil in elke leeftijdskategorie. Het belang van deze bevinding is dat ze een innovatie- en penetratiepatroon beschrijft waarvan verondersteld mag worden dat ze een trendextrapolatie naar meer post-materialisme ondersteunt.

De uitgangspunten dusver behandeld (economische utiliteitsberekening, secularisatie, post-materialisme) geven diverse origines aan voor de dalende investering in het gezin. Hiermee kan de opvatting van J. Simons (1986) worden gecontrasteerd die opgebouwd is in het verlengde van Luckmanns visie van de "onzichtbare religie" (1967) en vooral teruggaat tot Durkheim. *Simons' uitgangspunt is dat van een "civil religion" i.p.v. een "institutional religion"* (zie ook Bellah, 1967). Toegepast op ons onderwerp houdt deze visie in dat individuen een blijvende identificatie en solidariteit met de gemeenschap behouden, maar dat deze wel van vorm kan veranderen. De vervanging van het huwelijk als institutie door ongehuwd samenwonen is zo'n vormverandering die geen wezenlijke afbreuk doet aan de coherentie van het systeem en het imperatief van generatievervanging. Simons' standpunt impliceert dat er een blijvende investering in de volgende generatie zal zijn en dat ouderschap een fundamentele wens blijft. Hij laat dan ook, althans voor het Verenigd Koninkrijk, weinig ruimte voor pessimistische interpretaties. Het vruchtbaarheidspeil voor de Engelse cohorten zou niet onder het vervangingspeil komen en vrijwillige kinderloosheid als bewuste keuze, eerder dan als een "accident de parcours", blijft tot een minieme minderheid beperkt. Nationalisme en maatschappelijk fundamentalisme zouden meer relevante veranderlijken zijn dan christelijk fundamentalisme of secularisatie (1986, 264-275). Simon besluit als volgt :

"The norms of the consumer society have evidently had their effects on the calculus of choice applied to reproductive behaviour. Families are started late and are kept small to maintain or improve living-standards. However, to the extent that this is merely a change of pattern, it is evidence of the continuing importance of parenthood to the lifestyles of the majority, and to the place of the family in the religions, civil or institutional, of contemporary industrial society" (p. 278).

Simons poogde dit te ondersteunen aan de hand van de data van de European Values Study (EVS). Zijn statistische analyse is echter rudimentair en enkel gesteund op rangcorrelaties met nationale gemiddelden. Er is geen enkele analyse met individuele data en de veranderlijke leeftijd of cohorte, die door alle andere studies als cruciaal wordt geacht, is bijgevolg afwezig. Simons correleert de nationale rangorden inzake het totaal vruchtbaarheidscijfer (grotendeels bepaald door vrouwen van 20-34 jaar) met de nationale rangorden inzake nationalisme of religiositeit, gemeten voor alle respondenten, deze boven de 50 jaar inclus. Verder zijn alle waardendimensies slechts gemeten aan de hand van één enkele item. Een nieuwe en wat grondiger analyse is derhalve vereist.

4. Het Europees waardenonderzoek : beschrijving van data en veranderlijken

Het EVS-databestand levert materiaal, meestal in de vorm van attitudes en opinies, voor de ingezetenen van 9 EEG-landen. De steekproef omvat 12 464 personen boven de leeftijd van 18 jaar, wat neerkomt op meer dan 1000 individuen per land. Ulster is evenwel gescheiden gehouden van de rest van het Verenigd Koninkrijk en heeft een steekproefomvang van 312 personen. Deze scheiding wordt ook hier aangehouden.

Het uitgangspunt van deze studie is dat elke item op zichzelf onvoldoende informatie bevat en daarom onvoldoende betrouwbaarheid en validiteit bezit. De constructie van meer complexe schalen is derhalve aangewezen, hetzij in de vorm van Guttmanschalen, hetzij afgeleid via hoofdcomponentenanalyse. In het totaal gebruiken we een 20-tal schalen naast een tweetal indicatoren van reëel demografisch gedrag. De schalen worden opgebouwd op basis van de volledige steekproef en niet land per land. Dit heeft uiteraard te maken met het behouden van vergelijkbaarheid.

Als afhankelijke veranderlijken werden 6 schalen weerhouden voor waardenoriëntaties m.b.t. de familie :

- (i) Een *algemene* Guttmanschaal voor familisme omvat items die op diverse aspecten betrekking hebben zoals huwelijk, echtscheiding, abortus, opoffering ouders voor kinderen, ongehuwd moederschap en nadruk op gezinsleven. De andere familisme-schalen zijn meer *specifiek* :
- (ii) Een Guttmanschaal voor de mate van aanvaardbaarheid van abortus, gebaseerd op de cumulativiteit van de motieven voor *abortus*.
- (iii) Een analoge Guttmanschaal voor de mate van aanvaardbaarheid van *echtscheiding*.
- (iv) Een Guttmanschaal met items die betrekking hebben op functies van *ouderschap en kinderen*, en bezorgdheid omtrent de familiale omstandigheden van socialisatie.
- (v) Een hoofdcomponent uit items die uitingen zijn van *non-conformisme* m.b.t. huwelijk en procreatie.

Naast deze attitudeschalen, waarvoor de details gegeven zijn in tabel 2, worden ook de volgende demografische indicatoren weerhouden :

- (i) De gemiddelde afstamming van gehuwde vrouwen van 30 tot 34 jaar;
- (ii) De proportie van ongehuwd samenwonende jongeren (18-29 jaar) of jongeren die het ouderlijk gezin hebben verlaten en samen een huishouden vormen (d.i. "sharing"). In het eerste geval gaat het om personen van verschillend geslacht met *seksuele relaties*, in het tweede geval kan het ook om personen gaan van hetzelfde geslacht met of zonder *sexuele relatie*. Het EVS-materiaal laat niet toe een onderscheid te maken tussen deze beide categorieën.

Aan de zijde van de predictoren komen vier grote groepen voor :

- (i) Indicatoren van *religiositeit*, bestaande uit een Guttmanschaal en een hoofdcomponentenschaal van religieuze oriëntatie naast een Guttmanschaal voor de 10 geboden.
- (ii) Indicatoren die verband houden met de *Inglehart dimensie* van materialisme versus post-materialisme en hun courante *politieke correlaten*. Deze schalen zijn een hoofdcomponentenschaal voor materialisme en de eigenlijke Inglehart-schaal in

verkorte vorm, hoofdcomponentenschalen voor *nationalisme*, *intolerantie voor andersdenkenden* en *minoriteiten*, *afkeer van politieke extremismen*, *politieke interesse en engagement*, *linksgezindheid*, en *supranationalisme*.

(iii) Schalen die betrekking hebben op *sociaal engagement*, *integratie* en *altruïsme* zoals een hoofdcomponent *sociaal engagement* en een hoofdcomponent *altruïsme en vertrouwen*.

(iv) Tenslotte twee schalen met hoofdcomponenten voor *dissatisfactie met het leven* en voor *anomie*.

Deze dimensies zijn uiteraard vooral het product van wat de EVS biedt aan mogelijkheden, maar de *aanknopingspunten met de theoretische proposities* vertrekkend van *secularisatie*, *post-materialisme* en *solidariteit of integratie* zijn in dit materiaal aanwezig.

Naast deze attitude- of demografische gedragsveranderlijken zijn ook enkele relevante positionele veranderlijken beschikbaar : *leeftijd* en *geslacht*, *inkomenskategorie*, *onderwijspeil* en *huidige status van tewerkstelling*. Deze positionele veranderlijken worden vooral, doch niet uitsluitend, als *controleveranderlijken* aangewend teneinde de effecten van de *diverse waardenoriëntaties op de dimensies van familisme* correcter tot uiting te brengen.

Enkele verder meet-technische opmerkingen zijn nog nodig. De Guttmanschalen testen de mogelijkheid van het bestaan van een optimale ordening van items, zodanig dat men aan de hand van het totaal aantal items dat werd aanvaard (totaalscore) het exacte scoreverloop voor elk individu kan voorspellen. Indien een persoon 5 van de 10 geboden aanvaardt, dan zou men met een Guttmanschaal met vrij grote trefzekerheid kunnen identificeren welke geboden hij precies bedoelt. De *cumulativiteitseigenschap* van de Guttmanschaal zorgt er namelijk voor dat personen die en hierarchisch "moellijke" uitspraak aanvaardden (bijvb. geen afgunst andermans goed (10 geboden), wekelijks kerkbezoek (religiositeit), abortus toelaatbaar bij contraceptief falen (abortus)), ook hierarchisch "gemakkelijker" uitspraken aanvaardden (bijvb. niet doden, geloof bestaan van God, abortus toelaatbaar bij kans op gehandicapt kind). De parameters van *reproduceerbaarheid (R)* en *schaalbaarheid (S)* geven aan in welke mate de items zo'n cumulatief Guttmanpatroon vertonen. Een betrouwbare schaal wordt verkregen bij $R = .90$ en $S = .60$. Vier van de zes Guttmanschalen overschrijden deze conventionele drempels (zie tabel 2). De overige twee halen voldoende reproduceerbaarheid ($R = 0.87$ en 0.88) bij geringere schaalbaarheid. Toch worden ze hier weerhouden omwille van de hoge R-waarden.

Tabel 2 : Definities en meting van complexe veranderlijken

A. Guttmanschalen

1. Guttman familisme : originele schaal : 5 gedicht. items, $R=.87$, $S=.47$; finale 1-4 scores:
 - 1 = abortus toegelaten, ongehuwd moederschap aanvaardbaar, geen noodzaak opoffering ouders voor kinderen, huwelijk verouderde institutie;
 - 2 = aanvaardbaarheid van abortus en ongehuwd moederschap, geen noodzaak opoffering ouders voor kinderen, doch huwelijk niet verouderd en wenst meer nadruk op gezinsleven;
 - 3 = abortus en ongehuwd moederschap aanvaardbaar, wel noodzaak opoffering ouders voor kinderen, etc. (cfr. 2);
 - 4 = enkel aanvaardbaarheid abortus mogelijk, geen tolerantie ongehuwd moederschap, etc. (cfr. 2).

2. Guttman aanvaardbaarheid abortus : originele schaal : 5 gedicht. items, $R=.95$, $S=.78$; finale 1-4 scores :
 - 1 = abortus nooit gerechtvaardigd of ten hoogste bij gevaar leven van de moeder;
 - 2 = ook aanvaardbaar bij kans gehandicapt kind;
 - 3 = ook aanvaardbaar vermijden ongewenste geboorte;
 - 4 = abortus altijd gerechtvaardigd of enkel zwakke beperking.

3. Guttman aanvaardbaarheid echtscheiding : originele schaal : 6 gedicht. items, $R=.91$, $S=.60$; finale 1-4 scores :
 - 1 = echtscheiding niet aanvaardbaar of ten hoogste bij mishandeling en geweldpleging;
 - 2 = ook aanvaardbaar bij overspel;
 - 3 = ook aanvaardbaar bij drankmisbruik;
 - 4 = ook nog voor andere motieven zoals dissatisfactie seksuele relaties, steriliteit of langdurige ziekte partner.

4. Guttman betekenis van en bekommernis voor kinderen : originele schaal : 4 gedicht. items, $R=.88$, $S=.57$; finale 1-4 scores :
 - 1 = steriliteit geen reden echtscheiding, vrouw geen kinderen nodig voor levensvervulling, kinderen niet essentieel slagen huwelijk, kind heeft niet beide ouders nodig;
 - 2 = idem, doch kind wel behoefte beide ouders;
 - 3 = idem als 2, doch kind ook belangrijk slagen huwelijk;
 - 4 = idem als 3, maar ook nog vrouw kind nodig als levensvervulling (al dan niet steriliteit grond voor echtscheiding).

5. Guttman religiositeit : originele schaal 7 gedicht. items, $R=.94$, $S=.74$; finale 1-4 scores :
 - 1 = ongelovig of enkel geloof bestaan God;
 - 2 = gelovig en zelfkwalificatie als religieus persoon;
 - 3 = put ook nog steun en kracht uit godsdienst;
 - 4 = ook nog wekelijks kerkbezoek, al dan niet lidmaatschap of vrijwilligerswerk religieuze organisatie, al dan niet opoffering voor God.

6. Guttman 10 geboden : originele schaal 10 gedicht. items, $R=.88$, $S=.60$; finale 1-4 scores :
 - 1 = geen of ten hoogste volgende 4 geboden aanvaardbaar : niet doden, niet stelen, ouders eren, geen valse getuigenis;
 - 2 = voorgaande vier aanvaardbaar plus één of meerdere van de volgende drie : geen afgunst andermans goed, andermans vrouw, geen overspel;
 - 3 = voorgaande zeven van toepassing plus één of beide van de volgende 2 : geen andere Goden, geen misbruik naam van God;
 - 4 = alle 10 van toepassing (10e = Sabbath eerbiedigen).

Tabel 2 : vervolg

B. Hoofcomponentenschalen

De 1-4 codes geven de positie meer t.a.v. het Europees gemiddelde uitgedrukt in standaardafwijkingen :

1 = $LT -1\sigma$

2 = -1σ tot $LT 0$

3 = 0 tot $LT +1\sigma$

4 = $+1\sigma$ en meer

7. HC religiositeit : 7 items, variantiedekking door hoofcomp. = 60%. Items : belang God in leven (loading = .88), kracht uit religie (.84), zelfbeschrijving als religieus persoon (.78), kerkbezoek (.76), geloof in persoonlijke God (.75), kent gebedsmomenten (.73), slechts één waar geloof (.67).
8. HC materialisme : 3 items, variantiedekking 33%. Items : werkzekerheid, goed salaris, promotiekansen als belangrijkste element job (.71), bij kortere werkweek optie voor meer werken (.60), keuze voor "law and order" of "indijken inflatie" op de Inglehart-schaal (cfr. infra) (.67).
9. HC nationalisme : 2 items, variantiedekking 60%. Items : nationale fierheid (.77), identificatie met land als geheel i.p.v. dorp, regio, Europa etc. (.77).
10. HC onverdraagzaamheid : 2 items, variantiedekking 57%. Items : niet houden van mensen met andere waarden (.76), niet houden van religieuze of ethnische minoriteiten (.76).
11. HC afkeer extremismen : 2 items, variantiedekking 83%. Items : niet houden van linkse (.91), noch van rechtse extremisten (.91).
12. HC linkse gezindheid : 4 items, variantiedekking 42%. Items : links-rechts self rating (-.70), geen kapitalistische controle productiemiddelen (.70), arbeiderscontrole productiemiddelen (.62), radicale sociale verandering (.55).
13. HC politiek engagement : 4 items, variantiedekking 49%. Items actieve interesse politiek (.80), frekwente discussie politiek (.79), protestgeneigdheid (staken etc.) (.59), dicht bij politieke partij (.59).
14. HC supranationalisme : 2 items, variantiedekking 83%. Items : identificatie met Europa of wereld (.91), identificatie met regio of kleiner (-.91).
15. HC sociaal engagement : 2 items, variantiedekking 80%. Items : lidmaatschap aantal verenigingen (.90), vrijwilligerswerk aantal instanties (.90).
16. HC altruïsme en vertrouwen : 4 items, variantiedekking 33%. Items : anderen vertrouwenswaardig (.64), iedereen is goed (.59), inzet vrijwilleraat bij kortere werkweek (.53), niets waarvoor ik mijn leven zou geven (-.52).
17. HC ontevredenheid met leven : 3 items, variantiedekking 55%. Items : tevredenheid met leven nu (-.87), 5 jaar terug beter dan nu (.72), toekomst slechter (.62).
18. HC anomie : 4 items, variantiedekking 49%; items : frekwent gevoel eenzaamheid (.75), frekwent gevoel leven zinloos (.60), ooit eenzaam (.76), depressie (.68).
19. HC non-conformisme huwelijk en procreatie : 4 items, variantiedekking 43%. Items : volledige seksuele vrijheid (.69), ongehuwd moederschap (.67), huwelijk verouderde institutie (.65), aanvaardbaarheid abortus (.60).
20. HC belang kind : 3 items, variantiedekking 44%. Items : kind behoeft vader en moeder (.71), kind nodig voor levensvervulling vrouw (.68), meer accent op familie (.59).
21. Inglehart-schaal materialisme 0 = eerste en tweede keuze voor post-materialistische items, 1 = gemengde keuze, 2 = eerste en tweede keuze voor materialistisch item.

De schalen opgebouwd via hoofdcomponentenanalyse volgen een andere filosofie. Men zoekt hier naar items die onderling dermate correleren zodanig dat men ze als indicatoren van éénzelfde onderliggende dimensie kan beschouwen. Het aangewende procedé bestaat uit twee ronden. Bij de eerste ronde worden items op basis van hun betekenis bijeengebracht en elk van deze groepjes wordt onderworpen aan de hoofdcomponentenextractie (PA1, orthogonale rotatie). Dit geeft de beste indicatoren voor elk van de onderliggende dimensies. Bij een tweede ronde worden enkel deze beste indicatoren weerhouden om via dezelfde techniek de optimale wegingscoëfficiënten te bepalen die aan de onderscheiden indicatoren moeten worden toegemeten. Een complexe veranderlijke ontstaat aldus als een gewogen combinatie van de beste indicatoren. In tegenstelling echter met de totaalscores van de Guttmanschaal kan men bij hoofdcomponenten doorgaans niet terugkeren van de globale score naar de scores op elk van de samenstellende delen. Er is dus geen reproduceerbaarheid, enkel een optimale weging. In tabel 2 worden de correlatiecoëfficiënten tussen de samengestelde hoofdcomponent en elke indicator ervan weergegeven in de vorm van de factorladingen. Ook wordt aangegeven welk deel van de totale variantie bijgedragen door alle indicatoren (d.i. gelijk aan hun aantal) door de hoofdcomponent wordt gedekt. Een variantiedekking van 50 % betekent dat de helft van de informatie vervat in alle indicatoren samen is opgenomen door de hoofdcomponent. Noteer evenwel dat we hier meestal te maken hebben met indicatoren die uit een gering aantal geordende klassen bestaan en dat de onderlinge correlatiecoëfficiënten daardoor worden gedrukt. Een variantiedekking van 50 percent is derhalve een behoorlijke uitslag.

Het grootste euvel geassocieerd met deze werkwijzen toegepast op de EVS-data is veroorzaakt door de hoge percentages non-response op de vele items in deze survey. Een hoofdcomponentenscore kan niet berekend worden voor een individu van zodra hij een non-response vertoont op één van de samenstellende indicatoren. Dit leidt derhalve tot extra uitval. Bij metingen op de Guttmanschaal is het probleem meer beperkt. Items met hoge non-response werden a priori geweerd, en individuen krijgen de score overeenkomend met de hiërarchisch hoogst geplaatste item die werd aanvaard. Non-response op één of zelfs meerdere samenstellende items leidt derhalve niet tot eliminatie van de respondent, maar wel tot een gebrekkige schatting van zijn positie.

Tenslotte moet worden aangegeven dat in alle verdere behandeling een vereenvoudiging werd doorgevoerd : alle schalen werden gereduceerd tot een 4-puntenschaal, zodat uniforme contingentietabellen (4x4) ontstaan. De finale indelingen en hun interpretatie zijn in tabel 2 weergegeven. Bij de hoofdcomponentenschalen is deze vierdeling gebaseerd op de positie t.a.v. het algemeen Europees gemiddelde (per definitie $\bar{X}=0$) en bij de Guttmanschalen werd gestreefd naar een frekwentieverdeling met respectievelijk 20, 30, 30,

20 percent in elke categorie (alle landen bijeen). De scores vermeld in de volgende tabellen hebben derhalve een minimum = 1 en een maximum = 4. De enige uitzondering is de Inglehartschaal die slechts drie categorieën voorziet (scores 0 = post-materialistisch tot 2 = materialistisch).

De onderlinge correlaties tussen predicatoren en afhankelijke veranderlijken werden alle beschouwd op 4x4 tabellen, met uitzondering voor degene die de Inglehart-schaal betrekken (3x4). Deze correlaties zijn weergegeven in tabellen 3 tot 6. Ze vergen nadere commentaar. Tabel 3 geeft de samenhang tussen de diverse familisme schalen. De meer algemene Guttmanschaal voor familisme en de hoofdcomponentenschaal voor non-conformisme inzake huwelijk en familiale omstandigheden van procreatie hebben een aantal items gemeenschappelijk en meten derhalve in grote mate dezelfde informatie ($r = .71$). De non-conformisme schaal is op haar beurt sterk verbonden met de Guttmanschaal voor aanvaardbaarheid van abortus ($r = .57$). De overige drie schalen, met name de Guttmanschaal voor zin van ouderschap en bekommernis voor kinderen, de Guttmanschaal voor aanvaardbaarheid van echtscheiding en de preferentie voor 3+ kinderen staan losser ten opzichte van elkaar en ten opzichte van de voorgaande. Hun correlatiecoëfficiënten behouden wel de verwachte richting. De drie laatstgenoemde schalen verdienen derhalve aandacht omwille van hun meer ideosyncratische informatie. Dit wijst er eens te meer op dat familisme uit meerdere dimensies bestaat. De drie religiositeitschalen zijn onderling wel zeer sterk gecorreleerd. De Guttman- en de hoofdcomponentenschalen voor religiositeit hebben een coëfficiënt van + .87 en beide correleren met de Guttmanschaal voor de 10 geboden met respectievelijk coëfficiënten van + .62 en + .63. Het zal dus volstaan slechts één van de drie voor verder werk te behouden. De associaties tussen de religiositeitsindicatoren en de overige predictoren zijn gegeven in tabel 4. Hogere religiositeit blijkt, zoals uit de literatuur verwacht, samen te gaan met meer materialisme, nationalisme, onverdraagzaamheid tegenover andersdenkenden en minoriteiten, maar ook met een groter sociaal engagement en altruïsme (maar dan wellicht eerder binnen eigen kring of zilverband). De verwachte negatieve correlaties treden op tussen religiositeit en de politieke correlaten van post-materialisme. De correlatie met anomie ligt echter in tegengestelde richting. Hogere religiositeit is wel geassocieerd met meer persoonlijke levenstevredenheid, maar ook met meer beleving van eenzaamheid en isolatie. Hogere religiositeit, eens een instrument van sociale integratie, is dit dus blijkbaar niet langer in een geseculariseerde wereld.

Tabel 5 geeft de correlaties voor de politieke veranderlijken onderling. Ze bevestigen vooral de bevindingen van auteurs die zich hebben ingelaten met de correlaten van de Inglehartschaal. Materialisme, nationalisme (Simons' indicator voor "civil religion") en intolerantie t.a.v. andersdenkenden en ethnische minoriteiten gaan samen, terwijl linkse

Tabel 3 : Correlaties tussen de familisme-schalen, totale gewogen EVS-steekproef, 1981

	<u>G.Familisme</u>	<u>G.Oudersch./K.</u>	<u>HC Non-conf.</u>	<u>G.Abortus</u>	<u>G. Echt-scheiding</u>	<u>Prof. 3+ kinderen</u>
Guttman familisme	1.00	+0.25	-0.71	-0.36	-0.16	+0.14
Guttman kinderen/ouderschap		1.00	-0.17	-0.16	+0.05	+0.18
HC non-conformisme			1.00	+0.57	+0.21	-0.15
Guttman gronden abortus				1.00	+0.22	-0.19
Guttman gronden echtscheiding					1.00	-0.02
Preferentie 3+ kinderen						1.00

Tabel 4 : Correlaties tussen religiositeit-schalen en overige predictoren, totale gewogen EVS-steekproef

	<u>Guttman relig.</u>	<u>HC relig.</u>	<u>Guttman 10 geboden</u>
HC materialisme	+0.09	+0.10	+0.12
Inglehart materialisme	+0.23	+0.23	+0.24
HC nationalisme	+0.19	+0.21	+0.20
HC onverdraagzaamheid	+0.09	+0.10	+0.09
HC afkeer polit. extremen	+0.09	+0.10	+0.09
HC linkse gezindheid	-0.24	-0.24	-0.25
HC politieke interesse/engagem.	-0.12	-0.12	-0.16
HC supranationalisme	-0.04	-0.05	-0.11
HC sociaal engagement	+0.19	+0.14	+0.07
HC altruïsme & vertrouwen	+0.09	+0.10	+0.00
HC ontevredenheid leven	-0.06	-0.06	-0.09
HC anomie	+0.04	+0.06	+0.02

Tabel 5 : Onderlinge correlaties tussen politieke predictoren, totale gewogen EVS-steekproef, 1981

	HC mat.	Inglehart material.	HC nation.	HC onverdr.	HC afkeer extrem.	HC Links	HC polit. Inter./eng.	HC supra- nation.
HC materialisme	1.00							
Inglehart material.	+1.00	1.00	+1.17	+1.11	+1.05	-1.14	-1.25	-1.18
HC nationalisme			1.00	+1.02	+1.00	-1.17	-1.08	-1.10
HC onverdraagz.				1.00	+1.25	-1.12	-1.05	-1.08
HC afkeer extrem.					1.00	-1.14	+1.10	+1.02
HC links						1.00	+1.14	+1.11
HC polit. interesse/eng.							1.00	+1.14
HC supranational.								1.00

Tabel 6 : Correlaties met sociaal engagement en anomie, totale gewogen EVS-steekproef

	HC sociaal engagement	HC altruïsme & vertrouwen	HC ontevreden leven	HC anomie
HC materialisme				
Inglehart materialisme	-1.10	-1.13	-1.02	+1.02
HC nationalisme	-1.02	+1.01	-1.06	-1.05
HC onverdraagzaamheid	-1.03	-1.07	+1.07	+1.14
HC afkeer polit. extremen	+1.08	+1.00	-1.01	+1.06
HC links	-1.02	+1.03	+1.11	+1.05
HC polit. interesse/engagem.	+1.27	+1.16	+1.05	-1.05
HC supranationalisme	+1.06	+1.10	+1.01	+1.02
HC sociaal engagement	1.00	+1.24	-1.05	-1.06
HC altruïsme & vertrouwen	+1.24	1.00	-1.07	-1.08
HC ontevredenheid leven	-1.05	-1.07	1.00	+1.32
HC anomie	-1.06	-1.08	+1.32	1.00

gezindheid, meer politiek activisme en supranationalisme samengaan met post-materialisme. Personen die zich afkeren van politieke extremen zijn vooral bij Ingleharts gemengd type terug te vinden (zie geringe positieve correlatie met materialisme), maar scoren het hoogst op onverdraagzaamheid. Dit bevestigt eens te meer dat Ingleharts gemengd type nauwer bij het materialistisch dan wel bij het post-materialistisch type aansluit.

De correlaties tussen de batterij van de politieke veranderlijken en de resterende twee groepen worden gegeven in tabel 6. Naast de positieve associatie met religiositeit correleren hoger sociaal engagement en altruïsme met grotere politieke interesse en inzet en met supranationalisme. Daartegenover staat een opvallende negatieve associatie met materialisme, ontevredenheid met het leven en anomie. Personen met meer sociale inzet profileren zich derhalve naar de combinatie van post-materialisme en grotere religieuze betrokkenheid, en ze voelen er zich ook duidelijk goed bij. Frustraties daarentegen gaan vooral samen met onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden en minoriteiten, en in een zekere mate ook met linkse gezindheid. Voor de rest zijn er geen opvallende associaties vast te stellen tussen anomie of dissatisfactie en de correlaten van de Inglehart dimensie.

5. Waardenoriëntaties : variaties naar leeftijd en nationaliteit

De heterogeniteit van de scores naar leeftijd en nationaliteit wordt hier nader bekeken voor 5 afhankelijke en 5 onafhankelijke dimensies. Een eerste overzicht wordt gegeven in tabel 7. Hierbij worden de algemene gemiddelden (gewogen steekproef) en standaardafwijkingen gegeven, naast de gemiddelden voor de leeftijdsgroepen onder de 30 jaar en 50 of meer (alle landen samen), de maximale en minimale nationale gemiddelden en de percentages non-response. Noteer nogmaals dat alle veranderlijken tot een vierpuntschaal (1-4) zijn teruggebracht (zie tabel 2 voor interpretaties). Tabel 7 bevat eveneens twee indices die respectievelijk de verschillen aangeven tussen de extreme leeftijdsgroepen en de extreme landen. Deze verschillen zijn uitgedrukt in de Europese standaardafwijking. De index van verschuiving naar leeftijd is verder zo gedefinieerd dat het teken ook de richting van de trend aangeeft.

De volgende vaststellingen dringen zich op :

- (i) De verschillen tussen de extreme landen zijn voor alle veranderlijken opvallend groot (doorgaans van de orde van 1 s). Er is dus geen gebrek aan regionale variatie binnen Europa.

Tabel 7 : Diverse beschrijvende statistieken voor de belangrijkste afhankelijke en onafhankelijke veranderlijken, beide geslachten samen, EVS 1981

	\bar{x}	g	$\bar{x}(50+)$	$\bar{x}(LT30)$	Verschuiv. leeftijd, in σ	\bar{x} nat. max.	\bar{x} nat. min.	Verschuiv. landen, in σ	% zonder antwoord
Guttaan familisme	2.82	.97	3.16	2.45	-.73	3.45 (IRL)	2.41 (DK)	1.07	22.1
HC non-conformisme	2.42	1.01	2.09	2.81	+.71	2.81 (F)	1.70 (IRL)	1.10	21.5
Guttaan anv. echtsch.	2.44	1.05	2.35	2.53	+.17	2.86 (F)	1.88 (IRL)	.83	0.3
Guttaan anv. abortus	2.41	1.04	2.25	2.56	+.30	3.32 (DK)	1.33 (IRL)	1.91	10.3
Guttaan ouderschap/kinderen	2.91	.93	3.10	2.69	-.44	3.32 (F)	2.44 (NL)	.95	14.9
Guttaan relig. betrokk.	2.54	1.21	2.93	2.02	-.75	3.42 (IRL)	2.06 (DK)	1.12	15.3
Guttaan 10 geboden	2.52	1.10	2.93	2.00	-.85	3.18 (IRL)	2.06 (F)	1.02	14.2
Inglehart materialisme (*)	1.21	.66	1.36	1.02	-.52	1.42 (ULS)	.88	.82	5.7
HC nationalisme	2.68	1.02	2.85	2.46	-.38	3.09 (IRL)	2.34 (D)	.73	13.3
HC linkse gezindheid	2.49	.93	2.27	2.75	+.52	2.90 (E)	2.07 (ULS)	.94	25.8

Nota : alle veranderlijken zijn tot een 1-4 schaal gerecodeerd, behalve de Inglehart schaal (*) met waarden van 0 tot 2 (0 = post-materiële; $\bar{x}(50+)$ = gemiddelde score personen 50 jaar of ouder (alle landen samen, gewogen), $\bar{x}(LT30)$ = gemiddelde score personen jonger dan 30; de relatieve verschuiving naar leeftijd is gemeten als $\bar{x}(LT30) - \bar{x}(50+)$ /algemene σ ; de relatieve verschuiving naar land is $(\bar{x}$ nat. max. - \bar{x} nat. min.)/algemene σ .

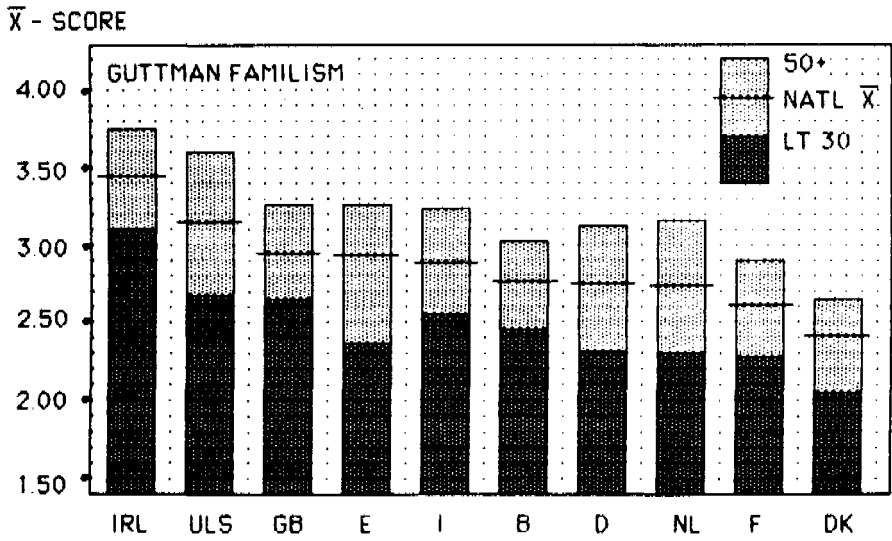
- (ii) De verschuivingen naar leeftijd volgen volkomen de verwachte trends, met opvallende contrasten voor familisme in het algemeen, non-conformisme inzake huwelijk, en secularisatie (contrasten tussen 30 en jonger versus 50+ van de orde van 0.75 s).
- (iii) Non-response kan oplopen tot 26 % wat problemen schept voor verder multivariaat onderzoek, en tot voorzichtigheid aanmaant inzake de mogelijkheid voor een selectiebias.

Aanzienlijk meer detail per land wordt gegeven op figuren 3 en 12 voor de meest belangrijke dimensies. Het leeftijdseffect werd eveneens op deze figuren aangegeven. Inzake de Guttmanschaal voor algemeen familisme en de hoofdcomponentenschaal voor non-conformisme (figuren 3 en 4) situeren Ierland en Ulster zich aan het ene uiteinde, terwijl Denemarken en Frankrijk zich afzonderen aan het andere. Deze uiteinden zijn vooral tot stand gekomen door de contrasten inzake de aanvaardbaarheid van abortus en echtscheiding (zie figuren 5 en 6). De differentiatie voor de overige 6 landen qua algemeen familisme en non-conformisme zijn zeer gering: hun gemiddelden liggen amper 0.22 en 0.12 punten uiteen tegenover 1.04 en 1.11 punten voor de extreme landen. De rangschikking van de middenste zes landen heeft derhalve weinig betekenis, wat in tegenstelling staat tot Simons' vertrouwen op rangcorrelaties. Het gebrek aan variantie bij de middengroep van landen verklaart trouwens waarom Nederland zich op de achste plaats bevindt voor familisme én non-conformisme, wat een contradictie lijkt bij het hanteren van rangorde als criterium. De realiteit is dat er tenaauwernood sprake is van enig verschil tussen de derde en achtste plaats op beide schalen.

De specifieke Guttmanschalen voor echtscheiding en abortus (figuren 5 en 6) geven meer differentiatie in het midden. Zo blijkt dat Spanje zich even behoudsgezind opstelt inzake abortus als Ierland en Ulster. Inzake de gronden waarop echtscheiding kan toegelaten worden sluiten Duitsland en het Verenigd Koninkrijk aan bij het meer liberale uiteinde aangegeven door Denemarken, terwijl de middenposities eigenlijk bekleed worden door Nederland, België, Italië en Spanje.

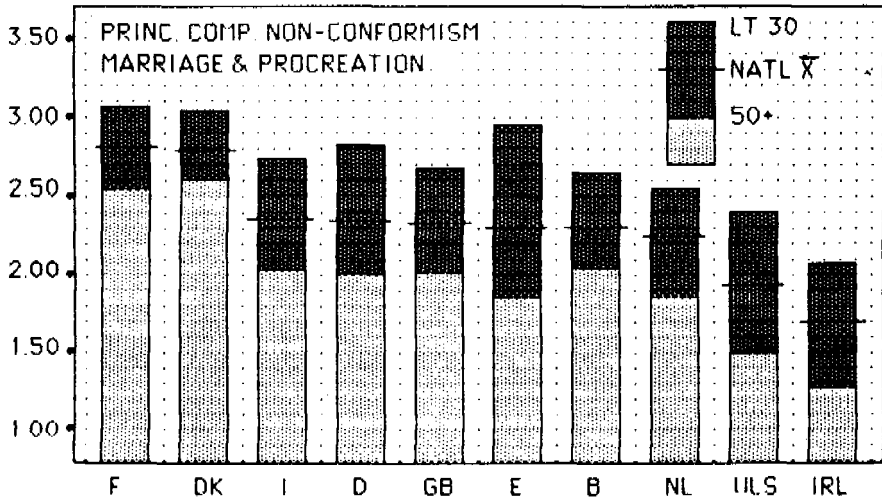
De Guttmanschaal voor de betekenis van en bekommernis om kinderen (en ook de daarmee gecorreleerde hoofdcomponentenschaal) geeft een andere dimensie weer, wat niet alleen tot uiting kwam in de correlatiematrix van tabel 3, maar ook aanwijsbaar is bij de landenposities (figuur 7). Frankrijk bijvoorbeeld scoort hoog op alle aspecten van non-conformisme (en dus laag op algemeen familisme), maar ook het hoogst op de items die het belang aangeven van het kind voor vrouw en huwelijk en een bekommernis uitdrukken omtrent de familiale

Figuur 3: Uitslagen op de Guttmanschaal voor algemeen familisme, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

Nota: 1-4 codes

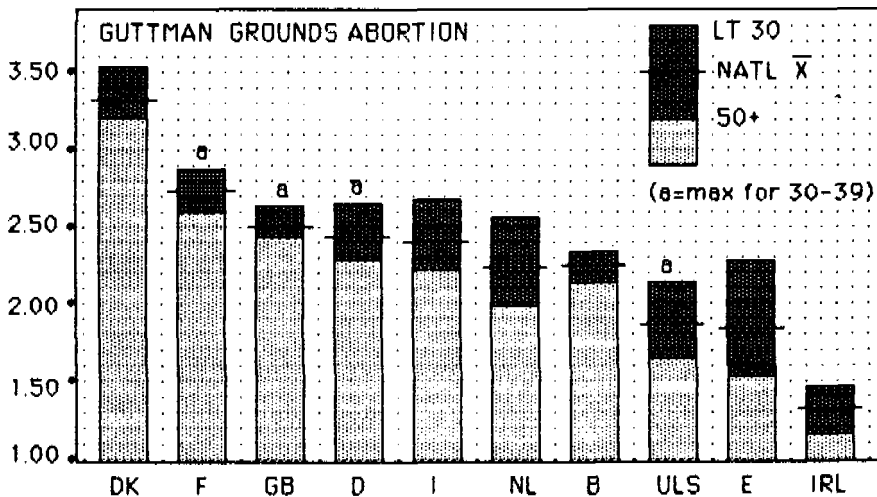
Figuur 4: Uitslagen op de hoofdcomponent van non-conformisme t.a.v. huwelijk en voortplanting, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

Nota: 1-4 codes

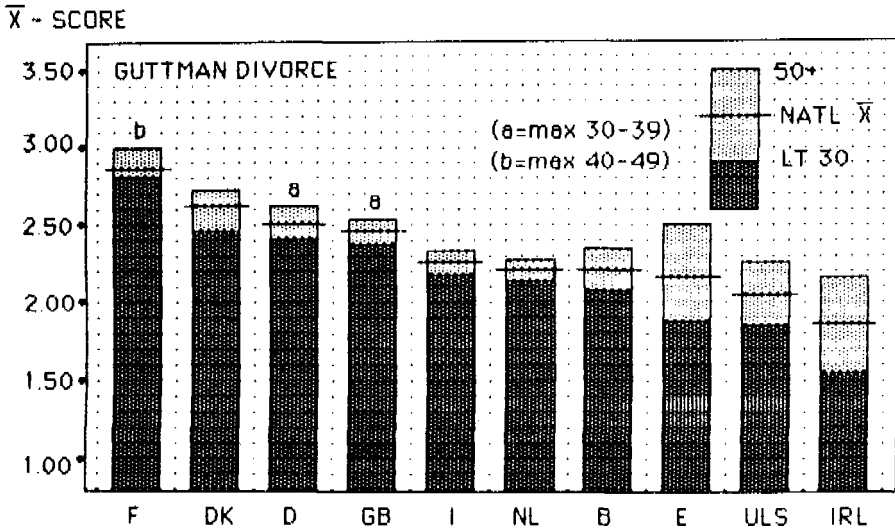
Figuur 5: Uitslagen op de Guttmanschaal voor aanvaardbaarheid van abortus, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

\bar{X} - SCORE

Nota: 1-4 codes

Figuur 6: Uitslagen op de Guttmanschaal voor aanvaardbaarheid van echtscheiding, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

Nota: 1-4 codes

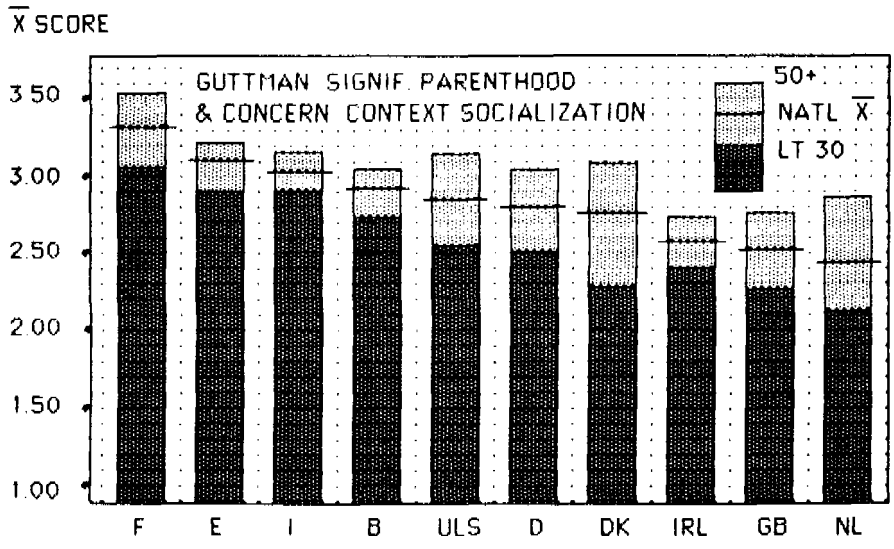
omstandigheden voor socialisatie. De positie van Ierland is net andersom. Toelaatbaarheid van abortus, echtscheiding en van desinstitutionalisatie van het huwelijk is, althans qua attitudevorming, grotendeels ontkoppeld van de accentuering van de betekenis van het kind.

Deze bevinding ligt wél in de lijn van Simons' thesis die het cruciale breekpunt precies situeert op de betekenis van ouderschap en het welzijn van het kind. De data van figuur 7 zijn evenwel voor verdere interpretatie vatbaar. De schaal kan immers ook een weergave zijn van de publieke bekommernis omtrent de trends inzake ouderschap. Deze interpretatie wordt gesteund door het feit dat de hoofdcomponentenanalyse de item "meer nadruk op de familie gewenst" toevoegde aan de items van zin van ouderschap. In deze optiek uit de bekommernis omtrent ouderschap en trend zich het sterkst in landen met een uniform latijns-katholieke achtergrond (Frankrijk, Italië, Spanje, België) of met zeer lage vruchtbaarheid (Duitsland), en in geringere mate in landen waar de trends naar non-conformisme zwak waren en de vruchtbaarheid hoog blijft (Ierland, Ulster) of met een cultureel dominante protestantse traditie. Opvallend is in ieder geval de laatste positie voor Nederland, en dit lijkt wel congruent met het feit dat ook andere surveys en politieke debatten wijzen in de richting van een geringere publieke bezorgdheid omtrent demografische trends. In ieder geval zijn België en Nederland op geen enkele andere hier geconstrueerde schaal meer onderscheiden.

De verschuiving naar leeftijd in de onderscheiden landen is eveneens van belang, en niet alleen voor de bepaling van de landsgemiddelden. Grote verschillen naar leeftijd kunnen immers op contrasten tussen cohorten wijzen (zoals reeds werd bevestigd voor de Inglehart-dimensie) en dan een aanduiding zijn van het trendeffect. Het grootste contrast tussen jongeren (-30) en ouderen (+50) wordt stelselmatig teruggevonden in Spanje, een land dat ook qua politiek stelsel een fundamentele verandering heeft gekend. Grote verschillen tussen leeftijdsgroepen worden ook in Ulster aangetroffen, wat voor een deel verklaarbaar is door de allégnatie en ontgoocheling bij jongeren t.a.v. de traditionele morele bevoogdingen en hun nefaste nasleep, en voor een deel door het feit dat inhaalbewegingen vertrekkend van fundamentalistische posities zich doorgaans manifesteren in de vorm van een grotere variantie naar cohorte. De Ierse republiek contrasteert meestal met Ulster in dit opzicht : de verschillen naar leeftijdsgroep zijn kleiner en men komt enkel tot een vergroting ervan voorzover schalen een item m.b.t. echtscheiding opnemen.

Inzake de betekenis van ouderschap (kind als levensvervulling en slagen huwelijk etc.) zijn de contrasten tussen de leeftijdsgroepen bijzonder opvallend in Nederland en Denemarken, en het geringst in Italië, Spanje en België. Nederlandse en Deense jongeren hebben blijkbaar het non-conformisme uitgebreid tot de betekenis van ouderschap en partnerschap (kind

Figuur 7: Uitslagen op de Guttmanschaal voor betekenis van ouderschap en bekommernis omtrent de familiale context voor socialisatie, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

Nota: 1-4 codes

geen behoefte aan beide ouders). Ze komen derhalve veel dichterbij Simons' cruciaal confrontatiepunt.

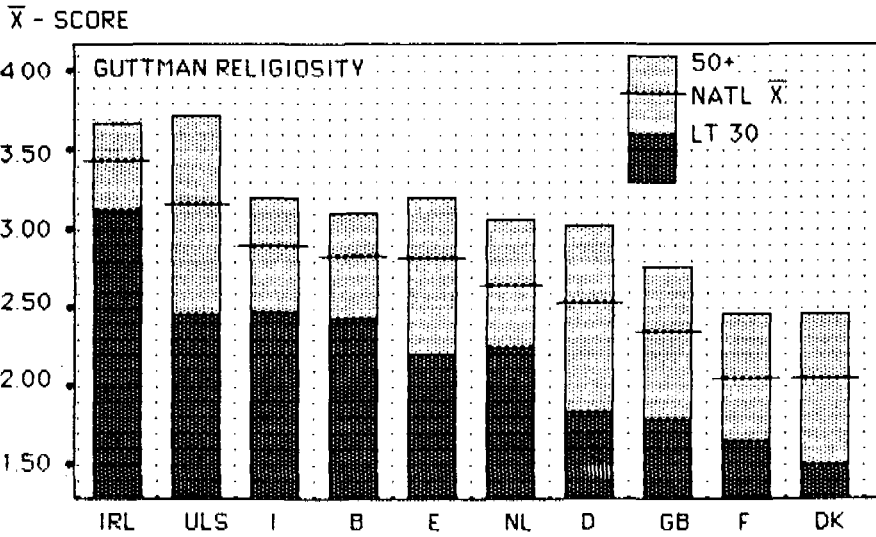
Een eerste uitzicht op de samenhang tussen de indicatoren van familisme en de andere waardenoriëntatie wordt reeds geboden door de landenposities inzake religiositeit, materialisme, nationalisme en linkse gezindheid (figuren 8 t/m 12). Zo combineren Ierland en Ulster hoge scores op familisme met de hoogste scores op religiositeit en materialisme en lage scores op linkse sympathie. Aan de andere zijde komt de lage positie van Frankrijk en Denemarken op verschillende dimensies van familisme overeen met de sterkste secularisatie en meer post-materialisme. Behalve op nationalisme, is België typisch voor de middenposities zowel inzake de familisme-dimensies als inzake de overige waardenoriëntaties. Maar veel verder dan deze vaststellingen raken we niet: voor de andere landen zijn de posities en hun relatieve samenhang veel minder duidelijk.

Het onderscheid naar leeftijdsgroep is bij de predictoren doorgaans meer opvallend dan bij de indicatoren van familisme. Spanje vertoont opnieuw grote leeftijdscontrasten op nagenoeg alle dimensies. In Ulster daarentegen is het contrast enkel uitgesproken voor de maten van religiositeit. In Duitsland komen grote verschillen tussen jongeren en ouderen aan het licht voor religiositeit, materialisme en linkse gezindheid. Nederland en Frankrijk onderscheiden zich door het grote contrast inzake nationale fierheid, terwijl Denemarken de kroon spant voor het leeftijdseffect op linkse en anti-kapitalistische sympathie. Het Verenigd Koninkrijk en België kennen geen uitschieters, en België kwalificeert zich ontegensprekelijk als het land dat stelselmatig middenposities inneemt in combinaties met een gebrek aan een grote generatiekloof. Voorwaar een soort Europees "Middletown" dat met karakteristieke gematigheid toch alle trends volgt.

6. Familisme en waardenverschulping : de statistische samenhang

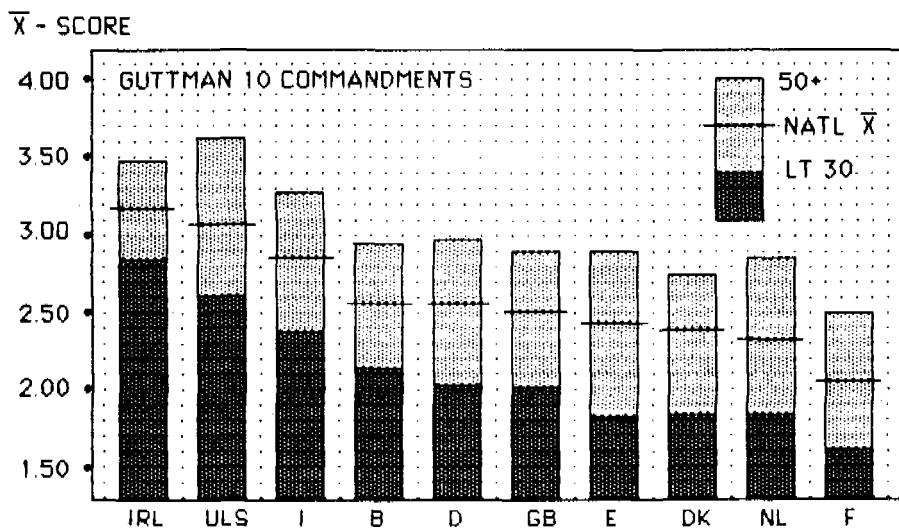
De eerste indruk opgedaan uit het voorgaande brengt geringer familisme in verband met meer secularisatie, post-materialisme en linkse gezindheid. Dat lag in de lijn van de verwachting. Men kan dan ook vermoeden dat de overige correlaten van materialisme (nationalisme, intolerantie) een positieve, en de correlaten van post-materialisme (supranationalisme, politiek engagement) een negatieve associatie zullen vertonen. Dit vermoeden wordt bevestigd door de correlatiecoëfficiënten weergegeven in tabel 8 voor de gehele EVS-steekproef. Deze contrasten gelden uiteraard voor individuen en de weging naar het belang van de onderscheiden nationale bevolkingsomvang verschaft representativiteit voor nagenoeg het geheel van de Europese Gemeenschap (enkel

Figuur 8: Uitslagen op de Guttmanschaal voor religiositeit, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

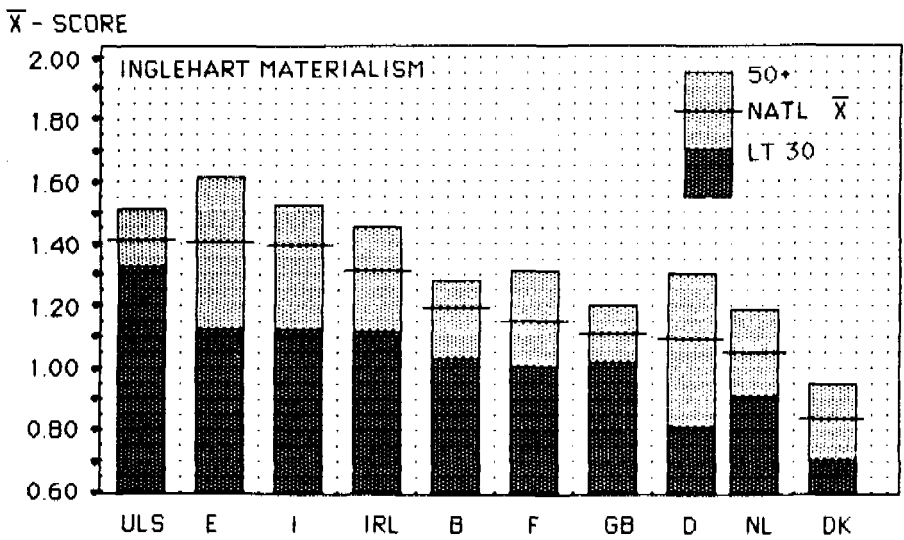
Nota: 1-4 codes

Figuur 9: Uitslagen op de Guttmanschaal voor de aanvaardbaarheid van de 10 geboden, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

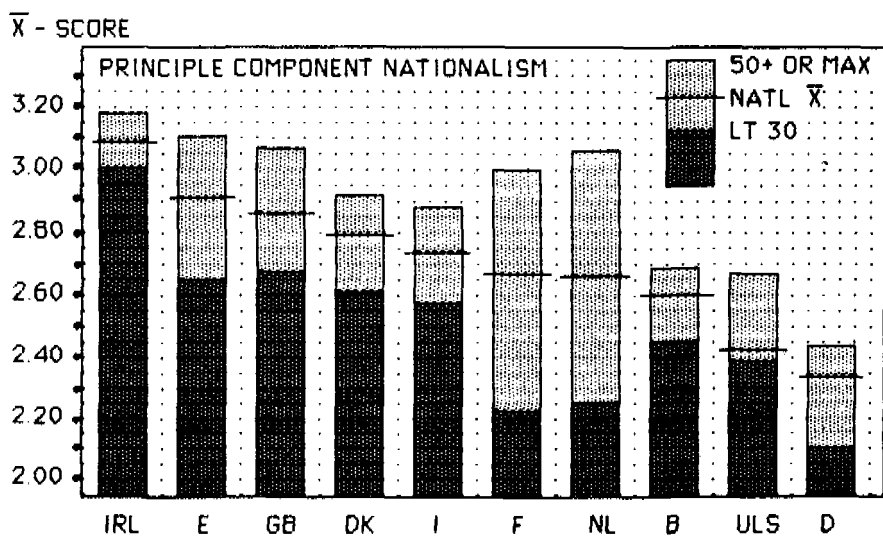
Nota: 1-4 codes

Figuur 10: Uitslagen op de Inglehartschaal voor materialisme versus post-materialisme, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

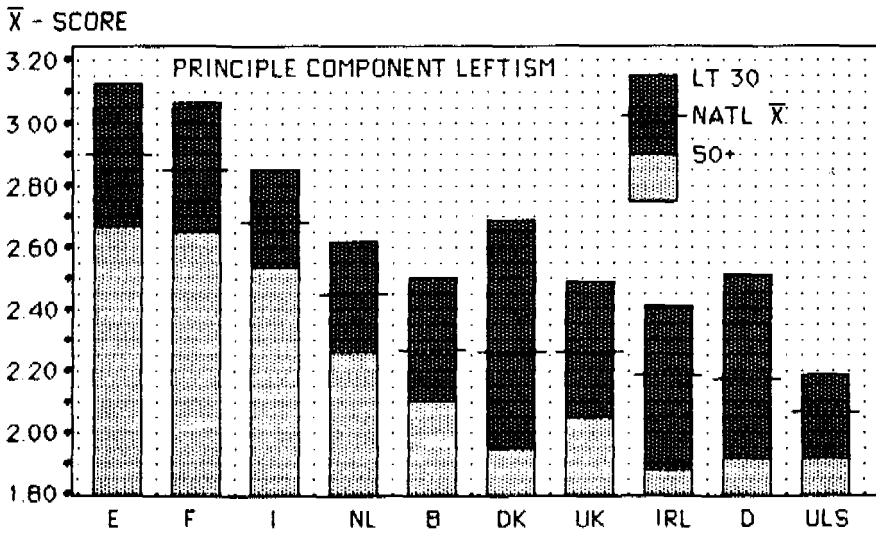
Nota: 0 = post-materialistisch
 1 = gemengd
 2 = materialistisch

Figuur 11: Uitslagen op hoofdcomponent van nationalisme, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

Nota: 1-4 codes

Figuur 12: Uitslagen op hoofdcomponent van linkse gezindheid, nationale gemiddelden en verschil tussen jongeren en ouderen, EVS 1981.

Tabel 8 : Correlaties tussen de familisme schalen en de overige dimensies, totale gewogen EVS-steekproef, 1981

	<u>Guttman alg. familisme</u>	<u>Guttman non-conf.</u>	<u>Guttman abortus</u>	<u>Guttman echtsch.</u>	<u>HC zin oudersch./ kind</u>	<u>Pref. 3+ kinderen (*)</u>
A. Religiositeit						
Guttman religiositeit	+ .42	- .47	- .41	- .19	+ .20	+ .19
HC religiositeit	+ .42	- .46	- .42	- .21	+ .21	+ .18
Guttman 10 geboden	+ .42	- .44	- .33	- .17	+ .19	+ .11
B. Materialisme/Post-Materialisme & correlaten						
Inglehart materialisme	+ .24	- .23	- .16	- .07	+ .17	+ .05
HC nationalisme	+ .20	- .16	- .12	- .04	+ .15	+ .09
HC linkse gezindheid	- .24	+ .28	+ .17	+ .07	- .06	- .01
<hr/>						
HC materialisme	+ .15	- .12	- .08	- .05	+ .13	+ .00
HC afkeur extremismen	+ .05	- .10	- .03	+ .04	+ .02	- .02
HC onverdraagzaamheid	+ .04	- .10	- .04	- .03	+ .04	- .01
HC supranationalisme	- .12	+ .12	+ .08	+ .04	- .04	- .03
HC politiek engagement	- .15	+ .14	+ .13	+ .07	- .04	- .01
C. Sociaal eng. & altruïsme						
HC sociaal engagement	+ .03	- .08	- .06	- .04	- .04	+ .06
HC altruïsme & vertrouwen	+ .02	- .08	- .07	- .06	- .08	+ .03
D. Dissatisfactie & anomie						
HC levensdissatisfactie	- .09	+ .08	+ .03	+ .02	+ .01	+ .01
HC anomie	- .06	+ .04	- .00	+ .01	+ .01	+ .02

Nota : (*) dichotomie 1-0 veranderlijke

Portugal, Griekenland en Luxemburg ontbreken). De correlaties van tabel 8 geven belangrijke bijkomende informatie :

- (i) Religiositeit en haar complement, secularisatie, zijn veruit het *sterkst* geassocieerd met *alle* dimensies van familisme, de schaal voor de zin van ouderschap inclusief. De associaties zijn evenwel opvallend sterk met alle schalen die een item bevatten omtrent abortus (Guttman algemeen familisme, Guttman non-conformisme, Guttman gronden abortus). Ze zijn lager voor de andere schalen (zin ouderschap, echtscheiding, preferentie groot gezin), maar niettemin hoger dan de associaties met de overige schalen. Secularisatie blijft derhalve de meest dominante factor *over de gehele lijn*, in tegenstelling tot wat Simons concludeerde op basis van vertekende rangcorrelaties voor nationale aggregaten.
- (ii) Ingelhart's materialisme versus post-materialisme volgt religiositeit en secularisatie op de tweede plaats. Dit geldt ook voor twee van de correlaten van de Ingelhart dimensie, met name nationalisme (wat een andere conclusie van Simons bevestigt) en linkse gezindheid. Opnieuw geldt dat de correlatie met de algemene schaal voor familisme, en de schalen voor non-conformisme en abortus duidelijk sterker zijn dan deze met de schalen voor de zin van ouderschap, preferentie voor kinderaantal en echtscheiding.
- (iii) De waardendimensies in de groepen altruïsme en anomie correleren veel zwakker met de indicatoren van familisme. Sociaal engagement en altruïsme/vertrouwen hebben weliswaar correlaties met de verwachte tekens, op de correlatie na tussen altruïsme/vertrouwen en de schaal voor zin van ouderschap. De anomie en *levenstevredenheid schalen zijn enkel geassocieerd met de algemene familisme* en de non-conformisme schalen, en wijzen op een samenhang tussen geringer frustratiegevoel en meer familisme.

De zero-orde van tabel 8 zijn berekend voor alle leeftijdsgroepen samen. Aangezien de veranderlijke "leeftijd" voor grote verschuivingen zorgt zowel bij de dimensies van familisme als bij de andere waardenoriëntaties, mag men aannemen dat de zero-orde correlaties extra opgeblazen zijn door het onderliggend effect van leeftijd en/of cohorte. Voorts zou men ook van de hypothese kunnen uitgaan dat de associaties qua teken kunnen gedifferentieerd zijn per leeftijdsgroep, en dat de aard i.p.v. de kracht van de associatie gedetermineerd wordt door de leeftijd factor. In dit geval formuleert men de veronderstelling van interactie i.p.v. de hypothese van onechte correlatie. Beide hypothesen kunnen getoetst worden door de correlatiematrix per leeftijdsgroep te produceren en na te gaan of kracht en/of tekens

wezenlijk veranderen in vergelijking met deze gegevens in tabel 8 voor de gehele EVS-populatie. Tabel 9 geeft de correlaties voor personen jonger dan 30 jaar, die trouwens ook nog van bijzonder belang zijn voor verdere trendverwachting.

Bij de vergelijking van de coëfficiënten van tabellen 8 en 9 komt als algemene conclusie naar voor dat (i) de kracht van de associaties niet wezenlijk afneemt en (ii) dat tekenwisselingen alleen optreden bij coëfficiënten die dicht bij nul liggen. De controle voor leeftijd heeft derhalve slechts een gering effect, en de hypothesen van onechte correlatie of belangrijke interactie veroorzaakt door leeftijd kunnen grotendeels weerlegd worden. Bij de hypothese van onechte correlatie zou men bovendien een systematische daling van de kracht van de associaties verwachten eens de controle voor leeftijd wordt uitgevoerd. Tabel 9 echter bevat coëfficiënten die lichtjes zijn toegenomen (zie asterisken), wat wel wijst op enig interactie-effect. Er zit verder een lijn in dergelijke veranderingen :

- (i) De associaties tussen de familisme en religiositeitsschalen ondergaan alle een lichte daling, maar blijven niettemin alle andere associaties domineren. De secularisatiegraad blijft derhalve veruit de sterkste differentiator, ook bij jongeren.
- (ii) De Inglehart-schaal en de correlaten nationalisme en politiek engagement worden vaak betere predictoren van de familisme-schalen. Dit is vooral opvallend voor de algemene familisme schaal en de 3 schalen die betrekking hebben op non-conformistische elementen.
- (iii) Alle versterkingen van associaties met de schaal voor zin van ouderschap zijn terug te vinden bij de correlaten van de Inglehart-dimensie (de Inglehartschaal zelf, de hoofdcomponentenschaal voor materialisme, afkeer extremisten, supranationalisme, politiek engagement) en bij de schalen voor sociaal engagement en altruïsme. De negatieve associaties voor deze laatste zijn eerder onverwacht : altruïsme en sociaal engagement zouden normaliter met een sterkere kindgerichtheid en zin voor ouderschap moeten samengaan (wat wel tot uiting komt door grotere preferentie voor 3+ kinderen). Een mogelijke interpretatie van het tegendeel is dat personen met hogere sociale inzet ook ouderschap minder definiëren in functie van hun eigen, individuele behoefte (zie items levensvervulling, slagen huwelijk).
- (iv) Bij jongeren worden anomie en dissatisfactie met het leven betere predictoren van de eerste vier familisme schalen en hun items van non-conformisme (huwelijk verouderde instelling, aanvaardbaarheid abortus en echtscheiding).

Tabel 9 : Correlaties tussen de familisme-dimensies en de overige waardenschalen, gewogen EVS-steekproef beperkt tot personen jonger dan 30 jaar, 1981

	Guttman alg. familisme	Guttman non-conf.	Guttman abortus	Guttman echtsch.	HC zin ouderschap/kind	Pref. 3+ kinderen**
A. Religiositeit						
Guttman religiositeit	+0.37	-0.42	-0.38	-0.17	+0.19	+0.19
HC religiositeit	+0.39	-0.42	-0.38	-0.16	+0.21	+0.17
Guttman 10 geboden	+0.38	-0.39	-0.30	-0.15	+0.14	+0.06
B. Materialisme/post-materialisme en correlaten						
Inglehart materialisme	+0.26*	-0.24*	-0.13	-0.04	+0.20*	+0.00
HC nationalisme	+0.21*	-0.16	-0.16*	-0.05*	+0.11	+0.02
HC linkse gezindheid	-0.22	+0.25	+0.19*	+0.09*	-0.02	+0.01
HC materialisme	+0.15	-0.11	-0.05	-0.01	+0.16*	-0.04
HC afkeer extremismen	+0.02	-0.04	+0.01	+0.00	+0.03*	-0.00
HC onverdraagzaamheid	-0.02	-0.03	+0.01	+0.00	+0.01	-0.02
HC supranationalisme	-0.10	+0.06	+0.03	+0.03	-0.05*	+0.01
HC politiek engagement	-0.17*	+0.17*	+0.17*	+0.04	-0.10*	+0.01
C. Sociaal eng. & altruïsme						
HC sociaal engagement	+0.02	-0.06	-0.04	-0.04	-0.09*	+0.05
HC altruïsme & vertrouwen	+0.01	-0.02	-0.02	-0.08*	-0.10*	+0.05*
D. Dissatisfactie & anomie						
HC levensdissatisfactie	-0.11*	+0.10*	+0.06*	+0.05*	-0.02	+0.03*
HC anomie	-0.10*	+0.09*	+0.05*	+0.07*	-0.01	+0.05*

Nota : Correlatiecoëfficiënten met asterisk (*) zijn toegenomen in absolute waarde in vergelijking met deze voor de gehele populatie (tabel 9). (**) = dichotome (1-0) veranderlijke.

In hun geheel wijzen de lichte verschuivingen in de associaties bij jonge Europeanen niet op een destabilisatie van het patroon van hun voorgangers, doch enkel op een accentverlegging : de correlaten van de Inglehart-dimensie komen qua predictiekracht dichter bij deze van religiositeit en secularisatie, zonder ze evenwel te overtreffen. Voor de jongeren blijven de factoren van de klassieke "institutional religion" nog niet qua differentiatievermogen voorafgegaan te worden door Simons' "civil religion". Meer nog, de trends naar meer post-materialisme, minder nationale fierheid, meer politiek maar minder sociaal engagement bij jongeren in alle Europese landen, in combinatie met de tekens van de associaties in tabel 9, zijn niet congruent met Simons' verwachting dat ouderschap niet met een fundamentele crisis zal worden geconfronteerd dank zij het ankerpunt van de "civil religion". Tegenover Simons' optimisme hoeft niet direct een "Uentergang des Abendlandes"-theorie geplaatst te worden, maar toch wel een bekommernis omtrent de toekomst van één van de twee vormen van demografische recrutering, met name reproductie.

De associaties werden tot dusver niet gezuiverd van de effecten van andere veranderlijken. Een multivariaat model is derhalve nodig om beter de netto-effecten af te bakenen. Hiertoe is een tweede analysefase nodig, en er werd geopteerd voor een eenvoudig additief model van variantie-analyse en de daarbij horende meervoudige klassifikatie-analyse (MCA). Voor de afbakening van de netto-effecten van elk van de waardendimensies op de onderscheiden familische schalen werd ook beroep gedaan op controles voor belangrijke positionele veranderlijken. De keuze daarvoor was uiteraard beperkt door de beschikbaarheid van dergelijke veranderlijken in de EVS-vragenlijst. Voor de mannen werden controles uitgevoerd voor inkomen, onderwijspeil en leeftijd; voor de vrouwen werd ook de huidige tewerkstellingsstatus als dichotome veranderlijke (tewerkgesteld of werkzoekend versus huisvrouw) toegevoegd. De MCA-resultaten zijn tenslotte beperkt tot personen onder de 50 jaar.

Het probleem bij een dergelijke multivariate analyse is de cumulatieve uitval veroorzaakt door non-response. Bij de meest MCA-tabellen blijft minder dan de helft van de respondenten over. De kans op een ernstige selectiebias moet derhalve onderzocht worden. Dit gebeurt in tabel 10 waar de ongewogen gemiddelden voor de onafhankelijke veranderlijken worden vergeleken voor (i) de steekproef die respons geeft op elke onafhankelijke veranderlijke en (ii) de MCA-steekproef die een respons geeft op *alle* veranderlijken (9 veranderlijken voor mannen en 10 voor vrouwen). Uit tabel 10 blijkt dat de twee series gemiddelden zeer weinig verschillen ondanks de grote uitval bij de MCA-steekproef. De tabel bevat verder informatie over de landenpositie in de vorm van de gemiddelde nationale afwijking t.a.v. het algemeen

Table 10 : Vergelijking van de gemiddelde landencscores op de dimensies van familisme bij de gehele steekproef en de subpopulatie gebruikt in de meervoudige klassifikatie-analyses, mannen en vrouwen, 18-49 jaar

	AFWIJKINGEN I.O.V. \bar{x}										steekproefomvang met informatie	
	IRL	ULS	I	GB	B	E	D	F	NL	DK		ongewogen \bar{x}
<u>Cuttman alg. familisme</u>												
- mannen	+80	+26	+06	+08	-02	-01	-11	-24	-18	-49	2.56	3111
- mannen MCA	+83	+30	+23	+11	-00	-11	-12	-16	-19	-51	2.59	1611
- vrouwen	+85	+34	-02	+08	-07	+17	-38	-27	-32	-45	2.70	3433
- vrouwen MCA	+104	+11	+00	+02	-02	+08	-29	-20	-25	-45	2.71	1628
<u>Hoofdcamp. non-conformisme</u>												
- mannen	-70	-30	+01	-05	-13	+11	+01	+46	+04	+22	.24	3146
- mannen MCA	-81	-25	-12	-07	-06	+13	+03	+38	+01	+20	.24	1628
- vrouwen	-71	-41	+10	+02	-05	-02	+13	+45	-08	+34	.05	3485
- vrouwen MCA	-85	-13	+12	+00	-11	-02	+10	+41	-18	+37	.05	1671
<u>Cuttman gronden abortus</u>												
- mannen	-132	-61	+17	+07	-06	-38	+16	+41	-07	+133	2.44	3624
- mannen MCA	-142	-52	+13	+14	-07	-36	+03	+34	-12	+129	2.45	1802
- vrouwen	-144	-40	+24	+24	-21	-58	+29	+53	+07	+133	2.34	3918
- vrouwen MCA	-151	-17	+23	+26	-20	-55	+26	+45	-07	+154	2.37	1786
<u>Cuttman gronden echtscheiding</u>												
- mannen	-44	-34	-14	+15	-21	+00	+10	+35	-27	+31	2.32	4032
- mannen MCA	-51	-56	-21	+06	-17	-06	+08	+52	-30	+33	2.43	1916
- vrouwen	-48	-30	-15	+07	-12	-11	+19	+60	-01	+16	2.39	4343
- vrouwen MCA	-55	-16	-05	+08	-05	-22	+11	+55	-02	+19	2.48	1896
<u>Cuttman betekenis oudersch./kind.</u>												
- mannen	-24	+04	+24	-28	+09	+24	-13	+43	-59	-13	1.78	3272
- mannen MCA	-34	+13	+23	-24	+09	+19	-11	+41	-69	-12	1.80	1671
- vrouwen	-22	-14	+25	-52	+12	+36	-13	+64	-47	-36	1.68	3774
- vrouwen MCA	-28	-04	+33	-61	+11	+34	-18	+67	-47	-40	1.70	1736

Nota : ongewogen data; totale N voor mannen = 4032, totale N voor vrouwen = 4343

ongewogen gemiddelde. Hier zijn de verschillen ulteraard wat groter, doch een systematische selectiebias kon niet worden geïdentificeerd. De nu volgende resultaten van de variantie-analyse en MCA zijn dus voldoende betrouwbaar.

De centrale vraag bij de MCA bestaat erin na te gaan of de nationale verschillen op de diverse familisme dimensies kunnen verklaard worden door de verschillen in religiositeit en de voornaamste politieke schalen uit de Inglehart-groep. Hiertoe werden de belangrijkste correlaten gebruikt zoals deze in de correlatiematrix van tabel 8 voorkwamen : de Guttmanschaal voor religiositeit, Ingleharts materialisme versus post-materialisme, Simons' nationalisme en de hoofdcomponent van linkse gezindheid (d.i. 4 bijkomende factoren). Als parametrische veranderlijken werden inkomen, leeftijd, onderwijspeil (beide geslachten) en huidige tewerkstelling (alleen vrouwen) in overweging genomen. Deze covariaten vervullen de functie van bijkomende controleveranderlijken. Ze worden hiërarchisch ingevoerd na de controles op de factoren. Hun invloed wordt geminimiseerd in vergelijking met deze van de waardenoriëntaties die als factoren fungeren.

De resultaten worden gegeven in tabellen 11 t/m 15 voor beide geslachten afzonderlijk en leeftijden tot 50 jaar. De volgende conclusies komen naar voor :

- (i) De invloed van nationaliteit kan nergens volledig worden verklaard door de controles, maar de resistentie van deze nationale verschillen t.a.v. de onderscheiden dimensies van familisme is wel ongelijk. De verschillen tussen de landen inzake de schalen voor algemeen familisme, non-conformisme en aanvaardbaarheid van echtscheiding worden het meest gereduceerd, zoals de grote proportionele reductie van de beta-coëfficiënt aangeeft. Voor de schalen van abortus en betekenis ouderschap blijven de originele contrasten tussen de landen in veel sterkere mate intact na de controles op alle andere veranderlijken.
- (ii) De religiositeitschaal start met de sterkste predictiekracht (η^2) en behoudt na de controles de grootste netto-effecten (β) voor bijna alle dimensies van familisme. De uitzondering geldt opnieuw voor de schaal voor betekenis ouderschap, waar zoals gezegd, de nationale onderscheiden doorslaggevend blijven.
- (iii) Post-materialisme, nationalisme en linkse politieke oriëntatie komen doorgaans op de derde plaats zonder opvallende onderlinge verschillen in predictiekracht. Na controles wordt hun beta-coëfficiënt meestal herleid tot waarden van circa .10 of lager. In dit laatste geval is hun effect vaak niet langer significant (zie vooral echtscheidingsschaal en schaal betekenis ouderschap).

Tabel 11 : Determinanten van Guttman scores algemeen familisme voor mannen en vrouwen 18-49 jaar;
MCA-resultaten, ongewogen data EVS 1981.

Land	Algemeen \bar{x} mannen: 2.59 (N=1611)		Algemeen \bar{x} vrouwen: 2.71 (N=1628)	
	Afwijking	Afwijking na controles	Afwijking	Afwijking na controles
Ierland	+0.83	+0.25	+1.04	+0.59
Ulster	+0.30	-0.09	+0.11	-0.04
Italië	+0.23	+0.03	+0.00	-0.21
UK	+0.11	+0.14	+0.02	+0.14
België	-0.00	-0.10	-0.02	+0.02
Spanje	-0.11	-0.13	+0.08	-0.07
W-Duitsland	-0.12	+0.07	-0.29	-0.01
Frankrijk	-0.16	+0.15	-0.20	-0.04
Nederland	-0.19	-0.07	-0.25	-0.25
Denemarken	-0.51	-0.29	-0.45	+0.01
(eta/beta)	(.28)	(.13)	(.33)	(.19)
<u>Guttman sch. religie</u>				
1 ongelov., enkel gel. God	-0.49	-0.37	-0.67	-0.50
2 relig. persoon	-0.03	-0.03	-0.20	-0.17
3 steun uit religie	+0.31	+0.22	+0.10	+0.06
4 Wekelijks praktijk etc.	+0.86	+0.67	+0.63	+0.50
(eta/beta)	(.44)	(.34)	(.46)	(.35)
<u>Inglehart materialisme</u>				
0 post materialist	-0.62	-0.32	-0.68	-0.33
1 gemengd	+0.09	+0.07	+0.01	+0.01
2 materialist	+0.33	+0.12	+0.33	+0.15
(eta/beta)	(.28)	(.14)	(.29)	(.14)
<u>HC nationalisme</u>				
1 LT -1 σ	-0.65	-0.31	-0.62	-0.21
2 -1 σ tot 0	-0.03	-0.04	+0.00	+0.02
3 0 tot +1 σ	-0.04	-0.03	-0.05	-0.04
4 meer dan +1 σ	+0.50	+0.28	+0.36	+0.13
(eta/beta)	(.31)	(.16)	(.25)	(.09)
<u>HC linkse gezindheid</u>				
1 LT -1 (rechts)	+0.30	+0.09	+0.26	+0.06
2 -1 σ tot 0	+0.26	+0.08	+0.21	+0.06
3 0 tot +1 σ	-0.01	+0.02	-0.04	-0.01
4 meer dan +1 σ (links)	-0.55	-0.20	-0.47	-0.13
(eta/beta)	(.26)	(.09)	(.21)	(.06)
<u>Percent variantie verklaard door factoren:</u> 30.3				
Covariaten: leeftijd, inkomen (n.s.), onderwijspoil 30.2				
leeftijd (n.s.), inkomen (n.s.), onderwijspoil, tewerkstelling				
<u>Percent variantie verklaard door factoren + covariaten:</u> 30.9 30.8				

n.s. = niet significant (5% drempel)

Tabel 12 : Determinanten van scores op hoofdcomponent van non-conformisme m.b.t. huwelijk en procreatie, mannen en vrouwen 18-49 jaar, ongewogen data EVS 1981

Land	Algemeen \bar{x} mannen: 24 (N=1628)		Algemeen \bar{x} vrouwen: 05 (N=1671)	
	Afwijking	Afwijking na controles	Afwijking	Afwijking na controles
Frankrijk	+38	+10	+41	+25
Denemarken	+20	-.03	+37	-.01
Spanje	+13	+13	-.02	+10
W-Duitsland	+03	-.12	+10	-.11
Nederland	+01	-.05	-.18	-.14
België	-.06	+07	-.11	-.13
UK	-.07	-.10	+00	-.12
Italië	-.12	+08	+12	+29
Ulster	-.25	+13	-.13	+04
Ierland	-.81	+.27	-.85	-.42
(eta/beta)	(.28)	(.12)	(.33)	(.20)
<u>Guttmansch. religie</u>				
1 ongelov., enkel gel. God	+49	+38	+66	+50
2 relig. persoon	+01	+03	+22	+18
3 steun uit religie	-.33	-.27	-.08	-.05
4 Wekelijks praktijk etc.	-.84	-.67	-.64	-.51
(eta/beta)	(.49)	(.39)	(.51)	(.40)
<u>Inglehart materialisme</u>				
0 post materialist	+55	+27	+52	+22
1 gemengd	-.06	-.03	+02	+02
2 materialist	-.33	-.16	-.30	-.15
(eta/beta)	(.29)	(.14)	(.27)	(.12)
<u>HC nationalisme</u>				
1 LT -1 σ	+57	+22	+56	+20
2 -1 σ tot 0	+00	+01	-.04	-.05
3 0 tot +1 σ	-.03	-.02	+05	+05
4 meer dan +1 σ	-.37	-.14	-.29	-.09
(eta/beta)	(.28)	(.11)	(.25)	(.10)
<u>HC linkse gezindheid</u>				
1 LT -1 σ (rechts)	-.37	-.15	-.39	-.17
2 -1 σ tot 0	-.24	-.05	-.18	-.05
3 0 tot +1 σ	-.00	-.04	+03	+00
4 meer dan +1 σ (links)	+58	+22	+54	+22
(eta/beta)	(.30)	(.11)	(.28)	(.11)
<u>Percent variantie verklaard door factoren:</u> 33.2				
<u>Covariaten: leeftijd, inkomen (n.s.), onderwijspeil</u>		leeftijd (n.s.), inkomen (n.s.), onderwijspeil (n.s.), tewerkstelling		
<u>Percent variantie verklaard door factoren + covariaten:</u> 34.0				
36.1				

n.s. = niet significant (5% drempel)

Tabel 13 : Determinanten van Guttmanscores voor aanvaardbaarheid van abortus, mannen en vrouwen 18-49 jaar, MCA-resultaten, ongewogen data EVS 1981

Land	Algemeen \bar{x} mannen: 2.45 (N=1802)		Algemeen \bar{x} vrouwen: 2.37 (N=1786)	
	Afwijking	Afwijking na controles	Afwijking	Afwijking na controles
Ierland	-1.42	-.87	-1.51	-.96
Ulster	-.52	-.22	-.17	+.02
Spanje	-.36	-.37	-.55	-.44
Nederland	-.12	-.11	-.07	-.05
België	-.07	+.07	-.20	-.23
W-Duitsland	+.03	-.08	+.26	+.01
Italië	+.13	+.29	+.23	+.45
UK	+.14	+.12	+.26	+.15
Frankrijk	+.34	+.05	+.45	+.27
Denemarken	+1.29	+1.07	+1.54	+1.07
(eta/beta)	(.45)	(.34)	(.54)	(.38)
<u>Guttmansch. religie</u>				
1 ongelov., enkel gel. God	+.57	+.42	+.83	+.56
2 relig. persoon	-.03	-.05	+.30	+.13
3 steun uit religie	-.23	-.18	-.08	-.05
4 Wekelijks praktijk etc.	-1.12	-.79	-.88	-.55
(eta/beta)	(.45)	(.32)	(.50)	(.32)
<u>Inglehart materialisme</u>				
0 post materialist	+.42	+.07	+.73	+.22
1 gemengd	-.01	+.01	+.01	-.02
2 materialist	-.34	-.08	-.38	-.08
(eta/beta)	(.18)	(.04) (n.s.)	(.27)	(.07)
<u>HC nationalisme</u>				
1 $LT -1\sigma$	+.45	+.16	+.58	+.16
2 -1σ tot 0	-.02	-.00	+.04	+.01
3 0 tot $+1\sigma$	+.09	+.02	+.13	+.07
4 meer dan $+1\sigma$	-.40	-.14	-.51	-.18
(eta/beta)	(.19)	(.07)	(.25)	(.08)
<u>HC linkse gezindheid</u>				
1 $LT -1\sigma$ (rechts)	-.27	-.23	-.26	-.15
2 -1σ tot 0	-.17	-.05	-.23	-.10
3 0 tot $+1\sigma$	+.02	+.00	+.10	+.05
4 meer dan $+1\sigma$ (links)	+.40	+.22	+.38	+.18
(eta/beta)	(.16)	(.09)	(.17)	(.08)
<u>Percent variantie verklaard door factoren:</u>		32.9		42.9
Covariaten: leeftijd (n.s.), inkomen (n.s.), onderwijspeil (n.s.)			leeftijd, inkomen, onderwijspeil, tewerkstelling	
<u>Percent variantie verklaard door factoren + covariaten:</u>		33.0		43.6

n.s. = niet significant (5% drempel)

Tabel 14 : Determinanten van Guttmanscores voor aanvaardbaarheid van echtscheiding, mannen en vrouwen 18-49 jaar, MCA-resultaten, ongewogen data EVS 1981

Land	Algemeen \bar{x} mannen: 2.43 (N=1916)		Algemeen \bar{x} vrouwen: 2.48 (N=1896)	
	Afwijking	Afwijking na controles	Afwijking	Afwijking na controles
Ulster	-.56	-.45	-.16	-.11
Ierland	-.51	-.19	-.55	-.32
Nederland	-.30	-.28	-.02	+0.03
Italië	-.21	-.16	-.05	+0.03
België	-.17	-.08	-.05	-.09
Spanje	-.06	-.04	-.22	-.17
UK	+0.06	+0.00	+0.08	+0.04
W-Duitsland	+0.08	+0.04	+0.11	+0.03
Denemarken	+0.33	+0.25	+0.19	-.05
Frankrijk	+0.52	+0.32	+0.55	+0.48
(eta/beta)	(.23)	(.14)	(.23)	(.17)
<u>Guttmansch. religie</u>				
1 ongelov., enkel gel. God	+0.29	+0.21	+0.23	+0.12
2 relig. persoon	+0.13	+0.13	+0.29	+0.27
3 steun uit religie	-.06	-.00	+0.13	+0.13
4 Wekelijks praktijk etc.	-.75	-.61	-.47	-.35
(eta/beta)	(.29)	(.24)	(.26)	(.19)
<u>Inglehart materialisme</u>				
0 post materialist	+0.15	-.03	+0.23	+0.07
1 gemengd	+0.01	+0.02	+0.03	+0.02
2 materialist	-.14	-.02	-.18	-.08
(eta/beta)	(.08)	(.02) (n.s.)	(.11)	(.04) (n.s.)
<u>HC nationalisme</u>				
1 LT -1 σ	+0.20	+0.05	+0.20	-.01
2 -1 σ tot 0	+0.01	+0.02	+0.02	+0.03
3 0 tot +1 σ	+0.06	+0.02	-.01	-.05
4 meer dan +1 σ	-.23	-.08	-.12	+0.03
(eta/beta)	(.11)	(.04) (n.s.)	(.07)	(.03) (n.s.)
<u>HC linkse gezindheid</u>				
1 LT -1 (rechts)	-.23	-.15	-.11	-.04
2 -1 σ tot 0	-.12	-.04	-.11	-.06
3 0 tot +1 σ	+0.05	+0.03	+0.05	+0.02
4 meer dan +1 σ (links)	+0.23	+0.11	+0.17	+0.08
(eta/beta)	(.11)	(.06) (n.s.)	(.08)	(.04) (n.s.)
<u>Percent variantie verklaard door factoren:</u>				
		11.1		9.6
<u>Covariaten: leeftijd (n.s.), inkomen (n.s.), onderwijspeil (n.s.)</u>				
			leeftijd (n.s.), inkomen (n.s.), onderwijspeil (n.s.), tewerkstelling (n.s.)	
<u>Percent variantie verklaard door factoren + covariaten:</u>				
		11.2		9.9

n.s. = niet significant (5% drempel)

Tabel 15 : Determinanten van de Guttman scores op de schaal voor betekenis van kinderen en bekommernis omtrent de familiale context voor socialisatie, mannen en vrouwen 18-49, MCA-resultaten, ongewogen data EVS 1981

Land	Algemeen \bar{X} mannen: 1.80 (N=1671)		Algemeen \bar{X} vrouwen: 1.70 (N=1736)	
	Afwijking	Afwijking na controles	Afwijking	Afwijking na controles
Frankrijk	+ .41	+ .55	+ .67	+ .75
Italië	+ .25	+ .10	+ .33	+ .14
Spanje	+ .19	+ .16	+ .34	+ .22
Ulster	+ .13	- .05	- .04	- .11
België	+ .09	+ .08	+ .11	+ .15
W-Duitsland	- .11	+ .01	- .18	+ .05
Denemarken	- .12	+ .01	- .40	- .19
UK	- .24	- .26	- .61	- .55
Ierland	- .34	- .57	- .28	- .48
Nederland	- .69	- .60	- .47	- .44
(eta/beta)	(.31)	(.33)	(.42)	(.40)
<u>Guttman sch. religie</u>				
1 ongelov., enkel gel. God	- .15	- .14	- .35	- .29
2 relig. persoon	- .00	+ .00	- .04	- .01
3 steun uit religie	+ .25	+ .18	+ .26	+ .14
4 Wekelijks praktijk etc.	+ .12	+ .16	+ .16	+ .18
(eta/beta)	(.16)	(.14)	(.24)	(.19)
<u>Inglehart materialisme</u>				
0 post materialist	- .31	- .19	- .47	- .21
1 gemengd	+ .02	+ .03	- .03	+ .01
2 materialist	+ .22	+ .09	+ .28	+ .09
(eta/beta)	(.18)	(.10)	(.24)	(.10)
<u>HC nationalisme</u>				
1 LT -1 σ	- .31	- .21	- .43	- .29
2 -1 σ tot 0	+ .04	+ .03	+ .03	+ .04
3 0 tot +1 σ	- .02	- .04	+ .02	+ .01
4 meer dan +1 σ	+ .20	+ .15	+ .17	+ .09
(eta/beta)	(.17)	(.12)	(.17)	(.11)
<u>HC linkse gezindheid</u>				
1 LT -1 σ (rechts)	+ .05	+ .05	+ .01	- .01
2 -1 σ tot 0	+ .03	+ .03	+ .04	+ .03
3 0 tot +1 σ	- .02	- .03	- .01	- .04
4 meer dan +1 σ (links)	- .03	- .00	- .06	+ .05
(eta/beta)	(.03)	(.03) (n.s.)	(.03)	(.03) (n.s.)
<u>Percent variantie verklaard door factoren:</u>		16.7		26.1
<u>Covariaten: leeftijd (n.s.), onderwijspeil, inkomen (n.s.)</u>				leeftijd (n.s.), inkomen (n.s.), onderwijspeil, tewerkstelling (n.s.)
<u>Percent variantie verklaard door factoren + covariaten:</u>		18.0		27.1

n.s. = niet significant (5% drempel)

- (iv) Bij de covariaten zijn de effecten van onderwijspeil en vrouwelijke arbeidsparticipatie belangrijker dan deze van inkomen en leeftijd. Noteer evenwel dat de hiërarchie van de controle (eerst factoren, dan covariaten) een deel van het leeftijdseffect aan de factoren toemeet.
- (v) 30 tot 45 percent van de variantie van de algemene familieschaal, de non-conformisme schaal en de abortusschaal wordt gedekt door de predictoren. De schaal voor betekenis ouderschap haalt een lagere dekking : 18 en 27 percent, respectievelijk voor mannen en vrouwen. De variantie van de echtscheidings-schaal wordt slechts voor 10 percent verklaard, doch dit houdt verband met de geringe variantie van deze veranderlijke (cfr. tabel 7).
- (vi) Sterke secularisatie (ongelovig, enkel God), het zuivere post-materialistisch type, en een afkeer van nationalisme ($LT-1\sigma$) zijn overal, de schaal voor betekenis ouderschap inclusief, sterk discriminerende categorieën. Hoge religiositeit (wekelijkse praktijk enz.) is na controles vooral discriminerend t.a.v. algemeen familisme, non-conformisme, abortus en echtscheiding. Het netto-effect van sterke linkse politieke gezindheid ($+ 1\sigma$ en meer) komt tot uiting bij de algemene schaal voor familisme, non-conformisme en abortus, en dat van uitgesproken nationalisme ($+ 1\sigma$ en meer) alleen bij abortus.

7. Waardenoriëntaties en gedrag : ongehuwd samenwonen en "sharing" bij vrouwen van 18-29 jaar

De EVS laat niet toe met precisie de frekwentie van ongehuwd samenwonen te bepalen. Er was immers geen expliciete vraag naar ongehuwd samenwonen, doch enkel een antwoordcategorie waarvan slechts een klein deel van de respondenten gebruik maakte. De meeste anderen gaven gewoon hun officiële burgerlijke staat op. Vragen naar de huishoudenssamenstelling lieten wel een nadere omschrijving toe van de leefvorm, maar zoals reeds aangegeven kan ongehuwd samenwonen niet onderscheiden worden van "sharing" (d.i. een huishouden van personen van hetzelfde of verschillend geslacht met of zonder seksuele relatie). Het geslacht van de inwonende volwassene is immers niet bekend.

De EVS-uitslagen van ongehuwd samenwonen en sharing worden in tabel 16 per land vergeleken met resultaten afkomstig uit andere surveys. Hieruit blijkt dat de percentages in de EVS voor de groep 18-29 j. (kolom 5) sterke gelijkenis vertonen met de resultaten van Kiernan voor vrouwen van 20-24 j. (kolom 6).

Tabel 16 : Ongehuwd samenwonen en "sharing" bij jonge vrouwen in de EEG; vergelijking van de EVS-resultaten met uitslagen afkomstig uit andere surveys.

	% Ongehuwd Samenwonen		% Sharing 20 - 24j. Kiernan, 1982	% Alleen- wonend 20 - 24j. Kiernan, 1982	% Ongeh. samenw. + sharing	
	20 - 24j. INED, CBS, CBCS	20 - 24j. Kiernan, 1982			18 - 29j. EVS, 1981	20 - 24j. Kiernan, 1982
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)=(2)+(3)
Denemarken	30 (1975)	42	4	31	42	46
Nederland	15 (1982)	7	9	8	14	16
W-Duitsland	-	14	4	23	20	18
Frankrijk	8 (1981)	12	2	17	11	14
Groot-Brittannië	5 (1979)	6	7	6	13	13
Spanje	-	-	-	-	7	-
Ierland	-	1	10	3	10	11
Ulster	-	-	-	-	5	-
België	7 (Vlaand., 1982)	-	-	-	5	-
Italië	-	-	-	-	4	-
Afg. gemogen EVS gemiddelde	-	-	-	-	13	-

Bronnen : Institut National d'Etudes Démographiques (INED), 1983; Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS - Nederland, 1982); Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies (CBCS - België, 1982), K. Kiernan (1986). Het complement van de som van kolommen (2) + (3) + (4) geeft het percentage gehuwde vrouwen 20-24.

De percentages ongehuwd samenwonend en sharing kunnen berekend worden met diverse noemers. Een ideaal beeld zou bekomen worden met een "competing risk" model voor de eerste samenlevingsvorm. Dit impliceert de beschikbaarheid van retrospectieve data. De EVS geeft echter alleen de huidige toestand. De beste benadering bestaat er dan in de huidige leefvorm te relateren aan al degenen die reeds een partnerschap en huishouden hebben gevormd (samenwonenden + sharing + ooit gehuwden). Deze percentages geven echter een combinatie van *frequentie* en *duur*. Deze combinatie is ook van toepassing op de data van tabel 16. De percentages in deze tabel gebruiken ook minder geschikte noemers : er worden personen opgenomen die nog niet tot huishoudensvorming zijn overgegaan en die derhalve nog geen keuze hebben gemaakt. Iedere Europese vergelijking berust derhalve op indicatoren die ver afwijken van wat nodig is voor een fijne statistische analyse.

De verbanden tussen ongehuwd samenwonen plus sharing bij vrouwen van 18 tot 29 jaar in de EVS en de diverse waardenschalen worden in tabel 17 weergegeven. De Guttman algemene familisme schaal en de hoofdcomponentenschaal voor non-conformisme inzake huwelijk en procreatie zijn zeer duidelijk geassocieerd met samenwonen en sharing. De verschillen inzake ongehuwd samenwonen en sharing naar de extreme categorieën van beide schalen bedragen respectievelijk 15 en 14 percentpunten. Bij de overige waardenoriëntaties zijn opvallende verschillen te merken naar graad van religiositeit (range = 14 percentpunten), Ingleharts materialisme versus post-materialisme (range = 8 percentpunten). Voor nationalisme en linkse gezindheid is het verloop minder graduëel : alleen de extreme categorie (LT-1σ) zondert zich af. Dit komt neer op opvallend meer samenwonen en sharing bij personen met een uitgesproken anti-nationalistische reflex, en opvallend minder samenwonen of sharing bij vrouwen met sterk rechtse politieke overtuiging.

Een MCA-analyse laat toe de netto-effecten af te bakenen van de 2 familisme dimensies op de proportie van samenwonen en sharing bij vrouwen van 18-29 jaar. Hiermee kan men nagaan in welke mate de landenposities dichter naar elkaar komen als gevolg van de controles. De resultaten zijn in tabel 18 weergegeven. De beide dimensies van familisme (non-conformisme en betekenis ouderschap) zijn na controles niet langer significant. Verder blijven de landenposities intact. Ze geven aan dat Deense, Nederlandse en Westduitse vrouwen aanzienlijk meer en langer ongehuwd samenwonen of een huishouden met een ander delen dan kon worden verwacht op basis van de predictoren. In Spanje en Italië zijn de percentages vooralsnog veel lager dan verwacht op basis van de predictoren.

De landenposities inzake ongehuwd samenwonen alleen kunnen ook uitgezet worden t.a.v. de nationale gemiddelden voor jongeren inzake de hoofdcomponent van non-conformisme

Table 17 : Percentages ongehuwd samenwonen plus sharing bij vrouwen 18-29 jaar in de EEG naar uitslagen op de voornaamste waardenschalen, gewogen EVS-schattingen, 1981.

	in % alle vrouwen 18-29	in % ongehuwde vrouwen 18-29
<u>Guttman familisme</u>		
	$\bar{x}=10$ (N=1273)	$\bar{x}=18$ (N=715)
1 huwelijk verouderd etc.	19	26
2 niet verouderd, meer nadruk	11	19
3 abortus & ongeh. moedersch. aanv.	7	14
4 enkel condit. aanv. abortus	4	9
<u>HC non-conform. huw. & proc.</u>		
	$\bar{x}=11$ (N=1301)	$\bar{x}=19$ (N=739)
1 LT -1 σ (conformist)	4	9
2 -1 σ tot 0	8	16
3 0 tot +1 σ	10	18
4 GE +1 σ (non-conformist)	18	25
<u>Guttman religiositeit</u>		
	$\bar{x}=11$ (N=1327)	$\bar{x}=20$ (N=763)
1 ongelov., alleen God	17	27
2 zelf omschr. als relig. persoon	9	17
3 sterkte uit geloof	10	21
4 wekel. praktijk etc.	3	6
<u>Inglehart materialisme</u>		
	$\bar{x}=12$ (N=1480)	$\bar{x}=20$ (N=857)
0 post-materialist	17	23
1 gemengd	11	20
2 materialist	9	18
<u>HC nationalisme</u>		
	$\bar{x}=11$ (N=1307)	$\bar{x}=19$ (N=739)
1 LT -1 σ	17	27
2 -1 σ tot 0	10	17
3 0 tot +1 σ	9	16
4 GE +1 σ (nationalist)	8	16
<u>HC linkse gezindheid</u>		
	$\bar{x}=11$ (N=1130)	$\bar{x}=20$ (N=658)
1 LT -1 σ (rechts)	5	8
2 -1 σ tot 0	13	25
3 0 tot +1 σ	10	18
4 GT +1 σ (links)	14	21

Tabel 18 : MCA-resultaten voor het procentueel aandeel van ongehuwd samenwonende vrouwen bij alle vrouwen met een partner(*) van 18-29 jaar, ongewogen EVS-steekproef, 1981

Nationaliteit	Algemeen gemiddelde $X=24\%$ (N=686)	
	Afwijkingen t.a.v. \bar{X}	Afwijkingen na controles
1. Denemarken	+41	+43
2. W-Duitsland	+13	+15
3. Ierland	-7	+3
4. Frankrijk	+3	-2
5. Engeland, Wales & Schotl.	-3	-2
6. Nederland	+21	+20
7. Spanje	-16	-16
8. Italië	-15	-20
9. Ulster	+1	+3
10. België	-5	-5
(eta/beta)	(.39)	(.42)
HC non-conformisme huwel. & procr.		
1 LT -1σ (conformist)	-12	-7
2 -1σ tot 0	-2	-0
3 0 tot $+1\sigma$	+1	-2
4 GE $+1\sigma$ (non-conformist)	+6	+5
(eta/beta)	(.13)	(.09) (n.s.)
Guttman betekenis ouderschap/kinderen		
1 kind niet essentieel, ouders niet nodig	+7	-3
2 2 ouders wel nodig	+1	+0
3 kind belangrijk slagen huwelijk	-7	-2
4 kind levensvervulling	+2	+6
(eta/beta)	(.11)	(.07) (n.s.)
Percent van de variantie verklaard door factoren: 16.9		
Covariaten : leeftijd, onderwijspell (n.s.), tewerkstelling		
Percent van de variantie verklaard door factoren + covariaten : 20.1		

inzake huwelijk en procreatie. Dit gebeurt op figuur 13 dank zij de schattingen van K. Kiernan (zie tabel 16). Naast de identificatie van het land wordt ook de datum vermeld waarop het totaal eerste-huwelijkscijfer onder 0.8 daalde (implicierend dat een fictieve cohorte van celibatairen met de huwelijksbereidheid van dit jaar voor het eerst meer dan 20 percent finaal ongehuwden zou tellen). Ook deze figuur geeft aan dat Nederland (CBS-schatting i.p.v. Kiernan's) en Denemarken positieve residuen overhouden, terwijl vooral Italië en Spanje ruimte hebben voor een toename in ongehuwd samenwonen gegeven de hoge tolerantie voor non-conformisme.

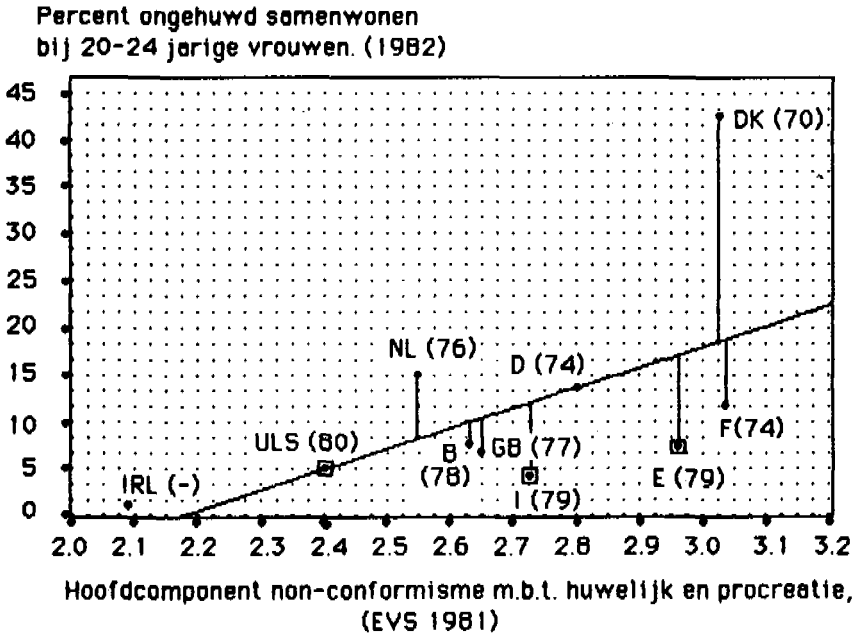
8. Waardenoriëntaties en gedrag : vruchtbaarheid

De EVS bevat voor de vruchtbaarheidsbepaling enkel het kinderaantal en de leeftijd van de vrouw. De duur van het huwelijk of partnerschap, een voor vruchtbaarheid belangrijker gegeven dan leeftijd, is afwezig. Ook alle andere informatie over de timing van de geboorten ontbreekt : de EVS werd niet als een demografische survey opgezet. De enige beschikbare maat voor vruchtbaarheid is derhalve de gemiddelde afstamming, hier alleen beschouwd voor ooit-gehuwde vrouwen, met controle voor leeftijd.

De eerste controle die zich opdringt is het nagaan van de mate van overeenstemming tussen de gemiddelde afstamming van gehuwde vrouwen van 30 tot 39 jaar in de EVS en een nationale maat van vruchtbaarheid voor de gehele populatie. Vermits vrouwen van 30 tot 39 jaar in hoofdzaak hun afstamming hebben gerealiseerd in de afgelopen 10 jaar werd als corresponderende nationale maat geopteerd voor het gemiddelde van de totale vruchtbaarheidscijfers van 1975 en 1983. De vergelijking wordt dan in tabel 19 gemaakt. Opvallend is dat de nationale rangorde inzake het totale vruchtbaarheidscijfer 1975-83 nagenoeg perfect in de EVS-data weerspiegeld is. Engeland, Wales en Schotland heeft een lichte steekproefselectie in de EVS naar vrouwen met wat grotere afstamming, terwijl Italië eerder een selectie vertoont naar wat kleinere afstamming. Over het geheel echter zijn de relatieve landenposities in de EVS dus goed opgemeten in weerwil van het feit dat de steekproefomvang per land slechts een 90-tal vrouwen betreft. De derde kolom van tabel 19 bevat de gemiddelde afstamming voor de respondenten waarvoor de MCA-controles op andere veranderlijken mogelijk waren. De steekproefomvang voor gehuwde vrouwen 30-39 daalt nu naar ongeveer 65 individuen per land. Toch blijven de nationale posities goed weergegeven, zodat de veranderlijke nationaliteit zinvol blijft.

Tabel 20 geeft de gemiddelde afstamming naar de belangrijkste waardenschalen. Bij de familisme-schalen is het de Guttmanschaal voor de betekenis van ouderschap die het sterkste discriminatievermogen vertoont met een verschil van 44 (nl. 231-187) kinderen per

Figuur 13: Relatie tussen de nationale percentages huidige ongehuwd samenwonende vrouwen van 20 - 24 jaar en de nationale scores op de hoofdcomponent voor non-conformisme bij jongeren, EVS 1981.

- Percent vrouwen 18-29 die ongehuwd samenwonen of een huishouden delen met anderen (EVS 1981).
- (77) Datum waarop het totaal eerste huwelijkscijfer nationaal voor het eerst na WO II onder de waarde van 0,800 valt.

Tabel 19 : Vergelijking van de vruchtbaarheidsmaat uit EVS, 1981, met totale nationale vruchtbaarheids- cijfers 1975-83

	gemiddelde van tot. vruchtbaarheidscijfers 1975 en 1983	Gemiddeld aantal kinderen, gehuwde vrouwen 30-39, EVS (N=901)	gemiddeld aantal kinderen, gehuwde vrouwen 30-39, EVS, HCA-substeekproef (N=657)
1. Ierland	3.07	2.99	3.00
2. Ulster	2.52	2.73	3.00
3. Spanje	2.25	2.45	2.44
4. Frankrijk	1.86	2.32	2.32
5. Italië	1.86	2.08	2.22
6. Engel., Wales, Schotl.	1.77	2.23	2.14
7. Denemarken	1.65	2.05	2.11
8. België	1.65	2.03	2.03
9. Nederland	1.57	1.99	2.09
10. W-Duitsland	1.39	1.70	1.53

Tabel 20 : Gemiddeld aantal kinderen bij gehuwde vrouwen 30-39 jaar in de EEG naar uitslagen op de belangrijkste waardenschalen, gewogen EVS-steekproef, 1981

<u>Guttman familisme</u>		$\bar{x}=2.13$ (N=701)	<u>Guttman religiositeit</u>		$\bar{x}=2.15$ (N=774)
1	huwelijk verouderd etc.	2.07	1	ongel., alleen God	2.00
2	huwelijk niet verouderd, meer nadruk	1.95	2	relig. persoon	2.13
3	abortus & ongeh. moedersch. aanvaardb.	2.13	3	sterkte uit geloof	2.16
4	enkel conditionele aanv. abortus	2.38	4	wekelijks praktijk etc.	2.28
 <u>HC non-conformisme huw. & procr.</u>		$\bar{x}=2.13$ (N=716)	 <u>Inglehart materialisme</u>		$\bar{x}=2.15$ (N=854)
1	LT -1 σ (conf.)	2.30	0	post-material.	2.02
2	-1 σ tot 0	2.20	1	gemengd	2.18
3	0 tot +1 σ	1.95	2	materialist	2.14
4	GE +1 σ (non-conf.)	2.16			
 <u>Guttman betekenis oudersch./kinderen</u>		$\bar{x}=2.15$ (N=806)	 <u>HC nationalisme</u>		$\bar{x}=2.12$ (N=768)
1	kind niet essentieel, 2 ouders niet nodig	1.87	1	LT -1 σ	2.22
2	2 ouders wel nodig	1.91	2	-1 σ tot 0	2.14
3	kind belangrijk slagen huwelijk	2.34	3	0 tot +1 σ	1.97
4	kind levensvulling	2.31	4	GE +1 σ (national.)	2.22

100 gehuwde vrouwen van 30 tot 39 jaar behorend bij de extreme categorieën. Het grote onderscheid ligt op de items die kinderen als belangrijke steunen zien voor het slagen van een huwelijk en als noodzakelijke elementen van levensvervulling (scores 3 en 4) met een gemiddeld verschil van opnieuw 43 kinderen per 100 gehuwde vrouwen (232-189). De algemene familisme-schaal en de schaal voor non-conformisme, die minder met de zingeving van procreatie te maken hebben discrimineren aanzienlijk zwakker en vertonen contrasten tussen de extreme categorieën van slechts 21 en 14 kinderen per 100 gehuwde vrouwen. Bij de predictoren daarentegen komt de sterkste differentiatie tot stand voor de Guttman religiositeitsschaal met een verschil van 28 kinderen tussen ongelovigen of alleen concept God en de wekelijks pratikerenden. De Inglehartschaal geeft een verschil van 12 kinderen, en de nationalisme-schaal, in tegenstelling tot Simons' verwachting, discrimineert helemaal niet tussen de twee uitersten.

De verklaring van de landenposities geschiedt langs twee wegen. Op het individuele niveau maken we exclusief gebruik van de EVS-data zelf, en op aggregaatsniveau wordt nagegaan of er een associatie bestaat tussen de daling in de nationale totale vruchtbaarheidscijfers in de periode 1965-83 en de positie van de jongste generatie t.a.v. 2 familisme schalen.

De uitslag voor de eerste analyse is opgenomen in tabel 21. De MCA- resultaten wijzen uit dat de originele nationale contrasten na de controles op de 2 familisme schalen (non-conformisme en betekenis ouderschap) en de veranderlijken leeftijd, tewerkstelling en onderwijspeil grotendeels behouden blijven. Het originele contrast tussen Ierland of Ulster en de Bondsrepubliek, nl. 157 kinderen ($\eta = .29$), vermindert slechts met een derde, d.i. tot 97 kinderen ($\beta = .21$). In 7 van de 10 landen komt de positie nader tot het gemiddelde dank zij de controles, maar in de overige 3 (Frankrijk, Italië, Denemarken) wordt de afwijking groter. De nationale vruchtbaarheidsverschillen van de periode 1973-83 blijken derhalve slechts gedeeltelijk verklaarbaar te zijn door de posities van de individuen op de twee dimensies van familisme en door verschillen inzake vrouwelijke arbeidsparticipatie en onderwijsniveau. Nationaliteit behoudt een betekenis op zich en laat zich niet reduceren tot verschillen inzake de overige variabelen.

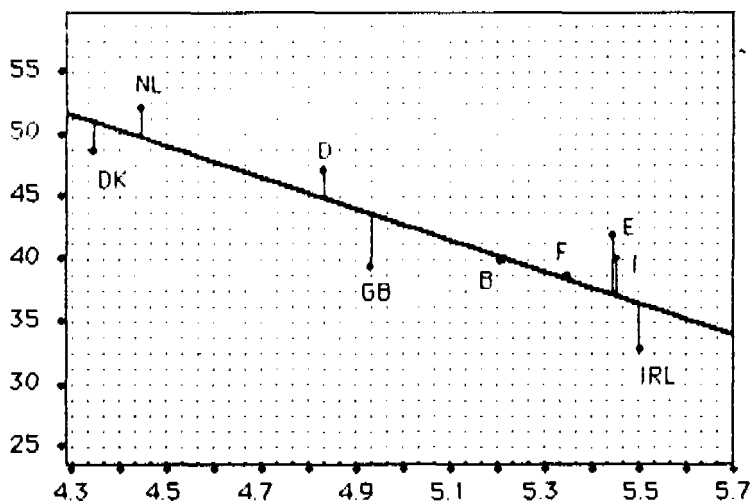
Op aggregaatsniveau komt daarentegen een nauwere samenhang aan het licht. De afhankelijke veranderlijke is echter niet langer een vruchtbaarheidspeil, maar de omvang van de vruchtbaarheidsdaling sedert 1965, d.i. het ogenblik waarop de landen maximale waarden noteerden voor het totaal vruchtbaarheidscijfer. Deze veranderlijke wordt op figuur 14 uitgezet tegenover de som van de schaalwaarden voor algemeen familisme en betekenis van ouderschap voor de jongste generatie (18-29 jaar, beide geslachten). Het punt voor Ulster ontbreekt omdat het totaal vruchtbaarheidscijfer in 1965 niet afzonderlijk werd gepubliceerd.

Tabel 21 : Meervoudige klassifikatie-analyse voor kinderaantal van gehuwde vrouwen 30-39 jaar, ongewogen
EVS-steekproef, 1981

<u>Nationaliteit</u>	<u>Algemeen gemiddelde $\bar{x} = 2.28$ (N=657)</u>	
	<u>Afwijking t.o.v. \bar{x}</u>	<u>Afwijking t.o.v. \bar{x} na controles</u>
Ierland	+ .72	+ .51
Ulster	+ .72	+ .49
Spanje	+ .16	- .03
Frankrijk	+ .04	+ .12
Italië	- .06	- .25
Engel., Wales en Schotl.	- .14	- .02
Denemarken	- .17	+ .21
Nederland	- .19	- .18
België	- .25	- .15
W-Duitsland	- .75	- .46
(eta/beta)	(.29)	(.21)
<u>HC non-conformisme huwel. & procr.</u>		
1 LT -1σ (conform.)	+ .32	+ .05
2 -1σ tot 0	+ .08	+ .09
3 0 tot +1σ	- .23	- .12
4 GE +1σ	- .25	- .08
	(.18)	(.07)
<u>Guttman betekenis oudersch./kinderen</u>		
1 kind niet essentieel, 2 ouders niet nodig	- .39	- .19
2 2 ouders wel nodig	- .12	- .03
3 kind belangrijk slagen huwelijk	+ .15	+ .10
4 kind levensvervulling	+ .08	- .03
	(.14)	(.07)
<u>Percent variantie verklaard door factoren : 10.6</u>		
Covariaten : leeftijd, tewerkstelling, onderwijspell (allen signif.)		
<u>Percent variantie verklaard door factoren + covariaten : 20.1</u>		

Figuur 14: Relatie tussen de nationale proportionele dalingen in totaal vruchtbaarheidscijfer in de periode 1965-1983 en de nationale scores van de jongeren op de Guttmanschalen voor algemeen familisme en betekenis van ouderschap, EVS 1981.

Percentuele terugval
van het totaal vruchtbaarheidscijfer
1965 - 1983.

Som van de scores op de Guttmanschalen van familisme en de betekenis van ouderschap, beide geslachten, leeftijd 18-29.

Uit de figuur blijkt niet alleen dat de landen met zeer lage scores voor jongeren op de 2 familisme dimensies (Nederland en Denemarken) een zeer sterke terugloop van de vruchtbaarheid hebben gekend sedert 1965, terwijl Ierland in alle opzichten het minst is geëvolueerd, maar ook dat residuen bestaan die de ideosyncratische positie van diverse landen weergeven. Zo zijn Italië en Spanje in de periode 1965-1983 duidelijk verder geraakt inzake de vruchtbaarheidsdaling dan de familisme-opmetingen in de EVS zouden voorspellen. Engeland, Wales en Schotland daarentegen hebben een kleinere vruchtbaarheidsdaling meegemaakt. België, Frankrijk, Duitsland, Nederland, Denemarken en Ierland hebben de meest concordante posities op figuur 14. Opvallend is ook weer dat de 3 continentale landen met een protestantse of gemengde traditie (Nederland, Duitsland en Denemarken) een zeer sterke omslag in reproductie koppelen aan lage waarden op de Guttmanschaal voor algemeen familisme (d.i. hoge tolerantie non-conformisme) bij alle leeftijdsgroepen en lage waarden op zingeving voor ouderschap bij de jongste generatie. Frankrijk compenseert een grote tolerantie voor non-conformisme met een sterke zingeving aan ouderschap, een kenmerk dat karakteristiek blijft voor de Latijnse landen met een katholieke traditie.

9. Conclusies

Achter het demografisch gedrag inzake gezinsvorming (samenwonen, huwen, procreatie) en de verschuivingen dienaangaande sedert de jaren zestig schullen wel degelijk belangrijke veranderingen in waardenoriëntatie die onafhankelijk zijn van onderwijspeil, inkomen, en tewerkstelling van vrouwen. Het effect van leeftijd bij deze verschuivingen is markant, doch met een enkele survey zijn we niet in staat een onderscheid te maken tussen generatie-, verouderings- en periode-effect. Er bestaat wel een vermoeden dat het cohorte-effect belangrijk is. Dit vermoeden is gesteund op Ingleharts analyse van de tijdsreeksen inzake de materialisme versus post-materialisme schaal.

De familisme-schalen bevatten twee dimensies : enerzijds de tolerantie t.a.v. niet-conformisme, d.i. tolerantie t.a.v. echtscheiding, abortus en ongehuwd samenwonen, en anderzijds de zingeving van ouderschap. Beide dimensies zijn weliswaar positief gecorreleerd met elkaar en met belangrijkste overige waardenoriëntaties die hier als predictoren fungeren, maar bij het opdringen van orthogonale designs (factor analyse met orthogonale rotatie, canonische correlatie - zie Lesthaeghe en Meekers, 1987) blijkt dat de twee dimensies toch duidelijk onderscheiden worden. Dit komt ook tot uiting in de verschillende ordening van de landengemiddelden op deze beide schalen. Opvallend hierbij is dat de Latijnse landen en in eniger mate ook België de groei naar non-conformisme toestaan, maar een veel vastere waarde hechten aan ouderschap voor het slagen van een

huwelijk en voor levensvervulling dan de overige landen. De combinatie van geringere zingeving aan ouderschap en hoge tolerantie voor non-conformisme is in ieder geval voor Denemarken, Nederland en West-Duitsland concordant met de snelle toename van ongehuwd samenwonen, de vroege daling van de totale eerste-huwelijkscijfers en de sterkste daling van de vruchtbaarheid.

De twee onderscheiden dimensies van familisme zijn elk bepaald door twee sets van predictoren die elkaar slechts tendele overlappen. Tolerantie t.a.v. non-conformisme is het sterkst geassocieerd met de graad van secularisatie gevolgd door de correlaten van de Inglehartschaal (post-materialisme, linkse gezindheid, anti-nationalisme). Zingeving voor ouderschap staat wat losser van de religiositeitsschalen, en de positieve associaties met materialisme en nationalisme worden daardoor meer opvallend. De structuur van deze samenhangen blijft ook voor de jongste generatie bestaan, maar er moet toch gewezen worden op een daling in de predictiekracht van de religiositeitsschalen en een toename van de predictiekracht van de Inglehartdimensie en haar politieke correlaten. Opvallend bij jongeren (18-29) is ook dat anomie en ontevredenheid sterker negatief geassocieerd zijn met de beide dimensies van familisme dan bij de anderen. Bij de predictie van zingeving voor ouderschap krijgt Simons ongelijk door nationalisme als een betere predictor dan religiositeit voor te stellen. Zijn optimisme inzake het verloop van de vruchtbaarheid gesteund op het intact blijven van de zingeving van ouderschap, d.i. het finaal criterium binnen zijn Durkheimiaans concept van "civil religion", kunnen we ook niet delen: de schaal voor zingeving van ouderschap vertoont waarden bij de jongste generaties in Nederland en Denemarken die stellig een open ruimte laten voor de groei van vrijwillige kinderloosheid. Bovendien zijn een tweede en derde kind niet nodig om in een behoefte aan ouderschap te voorzien, wat impliceert dat de vruchtbaarheid flink onder het vervangingsniveau kan blijven.

Ondanks het bestaan van coherente trends en associaties blijven de nationale identiteiten een opvallende resistentie behouden tegenover de hier uitgevoerde controles op waarden en positionele veranderlijken. Nationaliteit kan gezien worden als een proxy voor een stel ongemeten veranderlijken en dus de mate van gebrek aan expliciete kennis weergeven. Anderzijds staat het ook voor een autonoom clustering-effect van personen met dezelfde taal en een hoge communicatiledensiteit. Een dergelijke clustering legt de basis voor aan nationaliteit gebonden ideosyncratisch gedrag dat historisch wordt opgestapeld en niet terugvoerbaar is tot een beperkt aantal veranderlijken gemeten op één moment. Onze analyse sloop slechts een deel van deze muur.

Het kan niet de bedoeling zijn van dit hoofdstuk om veranderingen in gezinsvorming exclusief afhankelijk te stellen van verschuiving in waarden. Tal van studies wijzen immers op

het belang van economische factoren. Meer specifiek zijn de leeftijden van gezinsvorming en transitie naar ouderschap sterk gebonden met de tewerkstellings- en promotiemogelijkheden voor mannen en vrouwen (de zgn. "opportunity structures"). Het effect van deze mogelijkheden is evenwel naar geslacht gedifferentieerd. Doorgaans is een gunstige "opportunity structure" voor mannen geassocieerd met snelle transities naar gezinsvorming en ouderschap, terwijl een groei van mogelijkheden voor tewerkstelling van vrouwen geassocieerd is met tragere transities en afremming van vruchtbaarheid. De evolutie van de economische mogelijkheden voor beide geslachten zijn derhalve tegengesteld, maar produceren toch belangrijke golfbewegingen in de demografische veranderlijken. Economische cycli blijven derhalve verantwoordelijk voor een deel van de demografische conjunctuur.

Het model dat zowel veranderingen in waardenoriëntaties als effecten van economische conjunctuur kan vatten verloopt waarschijnlijk via een mechanisme waarbij cohorte- en periode-effecten gecombineerd worden. Verschuivingen in waardenoriëntaties hebben wellicht de tendens om cohorten-dominantie te vertonen. Dit is empirisch aangetoond voor de Inglehart-dimensie (Inglehart, 5), en men kan veronderstellen dat dit ook voor een deel opgaat voor de correlaten ervan (tolerantie vreemdelingen, supranationalisme, politiek bewustzijn etc.) Ontkerkelijking is zeer sterk door een cohorten-effect teweeggebracht : de voortschrijdende secularisatie over meer dan een eeuw kan ipso facto niet door een leeftijdseffect (meer kerkelijk naarmate men veroudert) worden verklaard. De lange-termijn trend in vruchtbaarheid kan derhalve gezien worden als een respons op deze verschuivingen in de cultuur van cohorten. De middenlange termijn-schommelingen op vruchtbaarheid zijn dan periode-effecten teweeggebracht door economische conjunctuurschommelingen en veranderingen in "opportunity structures" voor beide geslachten. Deze periode-effecten bewegen zich bovenop de lange-termijn evolutie gedragen door de afname van de impact van institutionele en "civiele" religie en door de groei van individualisme. Hun interactie kan voeren tot patroonverandering. Ongehuwd samenwonen (pre- en post-maritaal) is een ingrediënt van deze patroonsverandering. In zo'n model is de trend naar lagere vruchtbaarheid sedert 1964 en het behoud van een vruchtbaarheidspeil dat aanzienlijk onder het niveau van generatievervanging ligt na 1975 gedragen door beide bepalende componenten, in casu de economische conjunctuur inzake tewerkstellingsmogelijkheden en de culturele verschuivingen.

BIBLIOGRAFIE

ALLARDT, E. and UUSITALO, H.

1972 "Dimensions of Welfare in a Comparative Study of Scandinavian Societies", *Scandinavian Political Studies*, 7, 9-27.

BECKER, G.

1960 "An Economic Analysis of Fertility", in *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Universities/National Bureau Conference Series, Princeton University Press, Princeton.

BECKER, G.

1981 *A Treatise on the Family*, Harvard University Press, Cambridge Mass.

BELL, D.

1976a *The Coming of Post-Industrial Society*, Basic Books, New York, second edition, ix-xxii.

BELL, D.

1976b *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Basic Books, New York.

BELLAH, R.

1967 "Civil Religion in America", *Daedalus*, 96, 1-21.

BEN PORATH, Y.

1980 "The F-connection - Families, Friends and Firms and the Organization of Exchange", *Population and Development Review*, 6, 1, 1-30.

BURKLIN, W.

1981 "Determinanten der Wahlentscheidung für die Grünen", *Politische Vierteljahresschrift*, 22.

CLIQUET, R. en BALCAEN, J.

1980 *Hoeveel kinderen zullen wij hebben ?* CBGS-studies en documenten nr. 14, De Sikkel/De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen & Amsterdam.

CLIQUET, R. en LODEWIJCKX, E.

1986 "The Contraceptive Transition in Flanders", *European Journal of Population*, 2, 1, 71-84.

COALE, A.

1973 "The Demographic Transition", *Proceedings of the IUSSP-Conference*, Ordina Editions, Liège, 177-211.

COALE, A.J. en WATKINS, S.

1986 *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton NJ.

CONVERSE, P.E.

1964 "The Nature of Belief Systems among Mass Publics" in D. Apter (ed.) : *Ideology and Discontent*, Free Press, New York, 206-261.

DALTON, R.

1977 "Was there a Revolution ? A Note on Generational versus Life-cycle Explanations of Value Differences", *Comparative Political Studies*, 9, 4, 459-473.

DE MOOR, R.

1983 "Nederland binnen de Europese cultuur, een studie naar waarden" in J.W. Becker et.al. *Normen en Waarden - Verandering of Verschuiving ?* VUGA-Uitgeverij, Den Haag, 117-151.

EASTERLIN, R.

1976 "The Conflict between Aspirations and Resources", *Population and Development Review*, 2, 3-4, 417-425.

FELLING, A., PETERS, J. and SCHREUDER, O.

1983 *Burgerlijk en Onburgerlijk Nederland*, Van Loghum-Slaterus, Deventer.

HERZ, T.

1979 "Der Wandel von Wertvorstellungen in Westlichen Industriegesellschaften", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 282-302.

HOFSTEE, E.

1978 *De Demografische Ontwikkeling van Nederland in de eerste Helft van de 19e eeuw*, Van Loghum Slaterus, Deventer.

INGLEHART, R.

1977 *The Silent Revolution - Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press.

INGLEHART, R.

1980 "Zusammenhang zwischen Sozioökonomischen Bedingungen und Individuellen Wertprioritäten", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 32, 144-153.

INGLEHART, R.

1981 "Post-Materialism in an Environment of Insecurity", *American Political Science Review*, 75, 880-900.

INGLEHART, R.

1982 "Changing Values in Japan and the West", *Comparative Political Studies*, 14, 4, 445-479.

INGLEHART, R.

1983 "The Persistence of Materialist and Post-Materialist Value Orientations : Comment on Van Deth's Analysis", *European Journal of Political Research*, 11, 81-91.

INGLEHART, R.

1985 "Aggregate Stability and Individual-Level Flux - The Level of Analysis Paradox", *The American Political Science Review*, 79, 97-116.

LEE, H.Y.

1986 *Factors Affecting Sexual Union Formation in Belgium - Statistical Results from the Application of Proportional Hazards Models to the NEGO-4 Data*, PhD-dissertation, IPD, Vrije Universiteit Brussel.

LESTHAEGHE, R.

1977 *The Decline of Belgian Fertility*, Princeton University Press, Princeton NJ.

LESTHAEGHE, R. and WILSON, C.

1982 "Les modes de production, la laicisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 à 1930", *Population*, 2, 623-646.

LESTHAEGHE, R.

1983 "A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe : An Exploration of Underlying Dimensions", *Population and Development Review*, 9, 3, 411-436.

LIVI-BACCI, M.

1971 *A Century of Portuguese Fertility*, Princeton University Press, Princeton.

LIVI-BACCI, M.

1977 *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*, Princeton University Press, Princeton N.J.

LIVI-BACCI, M.

1986 "Social Groups Forerunners of Fertility Control in Europe" in S. Watkins and A.J. Coale : *The Decline of Fertility in Europe*, Princeton University Press, Princeton N.J.

LUCKMANN, T.

1967 *The Invisible Religion*, Macmillan, London.

LOCKRIDGE, K.A.

1983 *The Fertility Transition in Sweden*, report nr. 3, Demographic Data Base, University of Umea.

MASLOW, A.

1954 *Motivation and Personality*, Harper and Row, New York, 80-106.

MILLER, W.L. and TAYLOR, C.L.

1985 "Structured Protest : A Comparison of Third Force Challenges in Britain, Germany and the USA during the Eighties", *13th Congress of the International Political Science Association*, Paris.

MULLER-ROMMEL, F. and WILKE, H.

1981 "Sozialstruktur und Post-materialistische Wertorientierungen von Ökologen - Eine Empirische Analyse von Beispiel Frankreichs", *Politische Vierteljahresschrift*, 22, 4, 383-397.

MULLER-ROMMEL, F.

1982 "Parteien neuen Types in West-Europa : Eine Vergleichende Analyse", *Zeitschrift für Parlamentsfragen*, Westdeutscher Verlag, 3, 369-390.

PARSONS, T.

1977 *The Evolution of Societies*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J., Foundation of Modern Sociology Series, ch. 1.

SCHULTZ, T.P.

1976 "Determinants of Fertility : A Micro-economic Model of Choice" in A.J. Coale (ed) : *Economic Factors in Population Growth*, Halsted Press, New York.

SIMONS, J.

1980 "Reproductive Behavior as Religious Practice" in C. Höhn and R. Mackensen : *Determinants of Fertility Trends : Theories Reexamined*, Ordina Editions for the IUSSP, Liège, 131-145.

SIMONS, J.

1986 "How Conservative are British Attitudes to Reproduction ?", *The Quarterly Journal of Social Affairs*, 2, 1, 41-54.

SIMONS, J.

1986 "Culture, Economy and Reproduction in Contemporary Europe", in D. Coleman and R. Schofield : *Forward from Malthus*, Basil Blackwell, Oxford.

STIGLER, J.G. en BECKER G.

1977 "De Gustibus non est disputandum", *American Economic Review*, 67, maart, 76-90.

TEITELBAUM, M.

1984 *The British Fertility Decline - Demographic Transition in the Crucible of the Industrial Revolution*, Princeton University Press, Princeton.

VAN DETH, J.W.

1983 "The Persistence of Materialist and Post-Materialist Value Orientations", *European Journal of Political Research*, 11, 63-79.

VAN DE WALLE, E.

1980 "Motivations and Technology in the Decline of French Fertility", in R. Wheaton and T. Hareven (eds.) : *Family and Sexuality in French History*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

VAN HEEK, F.

1973 *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat*, Boom, Meppel.

VAN POPPEL, F.

1983 "Differential Fertility in the Netherlands; an Overview of long term Trends with special Reference to post-World War I Marriage Cohorts", *Working Papers of the NIDI*, Voorburg.

WEIR, D.

1983 "Fertility Transition in Rural France 1740-1829", *Population Index*, 49, 1, 13-14, PhD-thesis, Stanford University (1982).

WEIR, D.

1985 "Theories of Fertility Transition and the European Experience", paper presented at the *Conference on Fertility Transitions*, Michigan State University, East Lansing.

WESTOFF, C. and JONES, L.

1977 "The Secularization of US Catholic Birth Control Practices", *Family Planning Perspectives*, 9, 5, 203-207.

WESTOFF, C.

1979 "The Blending of Catholic Reproductive Behaviour" in R. Wuthnow (ed.) : *The Religious Dimension*, Academic Press, New York, 231-241.

WILLEMS, P. en VANDERHOEFT C.

1985 "Samenwonen, Huwen en Scheiden", *Bevolking en Gezin*, 3, 271-310.

WIJEWICKREMA, S.

1985 "Childlessness in Belgium and Flanders", *IPD-Working Paper 85-6*, Vrije Universiteit Brussel.

Onze dank gaat in de eerste plaats uit naar professoren de Moor en Harding voor de toelating om de EVS-data te gebruiken. De files werden ter beschikking gesteld door de ESRC-Data Archives van de Universiteit van Essex. Het VUB-ULB rekencentrum verleende de nodige computertijd.